

ผลการวิเคราะห์สภาพชุมชนในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย

การจัดการศึกษาจัดการป่าชุมชนขององค์กรท้องถิ่นในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้มีการเก็บข้อมูลทุกชุมชนที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำ ผลการวิเคราะห์ข้อมูลแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ

4.1 สภาพทั่วไปของลุ่มน้ำ

4.1.1 สภาพภูมิประเทศ

4.1.2 สภาพภูมิอากาศ

4.1.3 สภาพดิน

4.1.4 แหล่งน้ำ

4.2 ทรัพยากรป่าไม้และการจัดการ

4.2.1 สภาพป่าไม้และการเปลี่ยนแปลง

4.2.2 การใช้ประโยชน์และการพึ่งพิงป่า

4.2.3 การจัดการทรัพยากรป่าไม้

4.3 ปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคม

4.3.1 ผลิตผลการของชุมชน

4.3.2 ระบบการผลิตของชุมชน

4.3.3 ความสัมพันธ์ทางสังคม

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลระดับลุ่มน้ำ มีรายละเอียดดังนี้

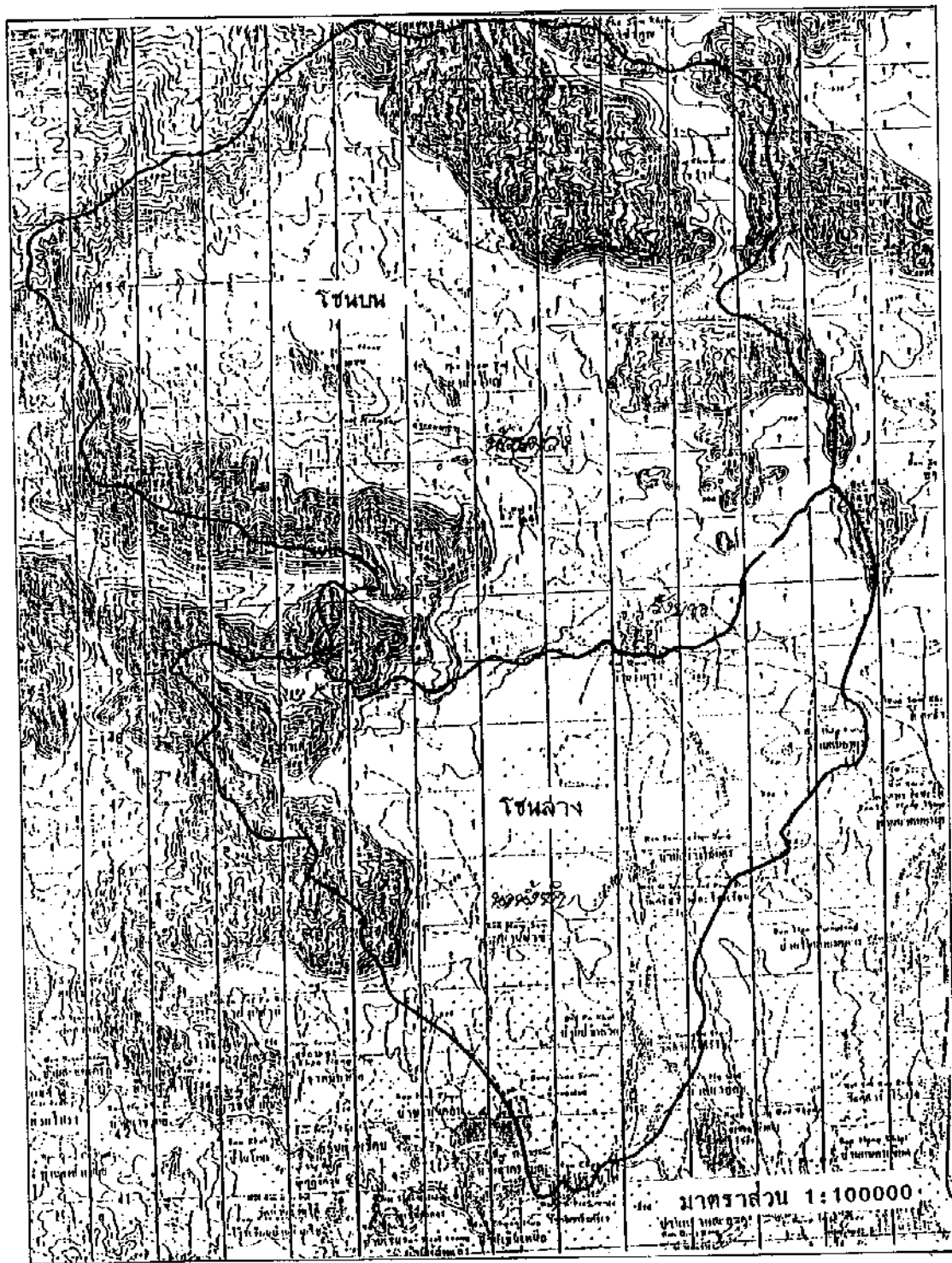
4.1 สภาพทั่วไปของลุ่มน้ำ

4.1.1 สภาพภูมิประเทศ ลุ่มน้ำห้วยทรายมีพื้นที่ครอบคลุมเขตตำบลห้วยม่วง ตำบลภูผาม่าน ตำบลโนนคอม อำเภอภูผาม่าน ตำบลนาพันเอ้ง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

มีเนื้อที่ประมาณ 130 ตารางกิโลเมตร ภูมิประเทศโดยทั่วไปจึงเป็นภูเขาสลับกับเนินเตี้ยๆ มีสันลอนลูกคลื่น ภูเขาส่วนใหญ่จะเป็นเขาหินปูนทั้งขนาดเล็กและใหญ่ พื้นที่บริเวณโซนบนของลุ่มน้ำจะยกตัวสูงและค่อยๆ ลาดเทลงมาทางทิศใต้และทิศตะวันออกเฉียงใต้ (ภาพที่ 4) พื้นที่ป่าส่วนใหญ่จะมีพันธุ์ไม้ไม้ยืนต้นหนาแน่น เช่น ไม้ประดู่ ไม้ยาง ไม้รวก ไม้ป่า ฯลฯ ในฤดูฝนจึงมีพ่นไอน้ำค่อนข้างมาก เป็นต้นกำเนิดลำห้วยหลายสาย ไหลจากทิศเหนือลงทิศใต้ จรดลำน้ำเชิญ มีระยะทางการไหลของน้ำในลำห้วย 10-15 กิโลเมตร ทำให้มีน้ำตลอดปี พื้นที่บริเวณลำห้วยไหลผ่านจะเป็นที่ราบลุ่ม มีความเหมาะสมต่อการทำนา พื้นที่ส่วนใหญ่ของลุ่มน้ำด้านทิศเหนือเป็นที่ราบสูง อยู่ระหว่างเส้นความสูง 300-340 เมตรจากระดับน้ำทะเล มีที่ราบลุ่มบริเวณใกล้ลำห้วย พื้นที่บริเวณโซนล่างของลุ่มน้ำมีระดับความสูง 200-250 เมตรจากระดับน้ำทะเล ถ้าหากพิจารณาภาพตัดขวางและลักษณะการใช้ที่ดินตามสภาพภูมิประเทศ จะพบว่าในแนวทิศเหนือ-ใต้ พื้นที่บริเวณบ้านห้วยม่วง จะอยู่ในที่สูงกว่า บ้านชำบูกองเหนือ นาน้ำชำและเขินใต้ ตามลำดับ และในแนวทิศตะวันตกเฉียงเหนือ-ทิศตะวันออกเฉียงใต้ จะพบว่าพื้นที่บริเวณบ้านทรัพย์สมบูรณ์อยู่สูงกว่าบ้านห้วยม่วงและคุ่มน้อยพัฒนา (บ้านวังยาว) ตามลำดับ (ภาพที่ 5) มีชุมชนตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายจำนวน 10 ชุมชน บางชุมชนมีขนาดใหญ่มีการแบ่งชุมชนออกเป็นหมู่บ้าน ตามลักษณะการปกครองท้องที่ของกระทรวงมหาดไทย ดังนั้นลุ่มน้ำห้วยทรายจึงประกอบด้วยหมู่บ้านทั้งหมด 16 หมู่บ้านในเขตการปกครองของพื้นที่ 2 อำเภอ ดังตารางที่ 1 (ดูภาพที่ 6 ประกอบ)

ตารางที่ 1 แสดงรายชื่อหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย

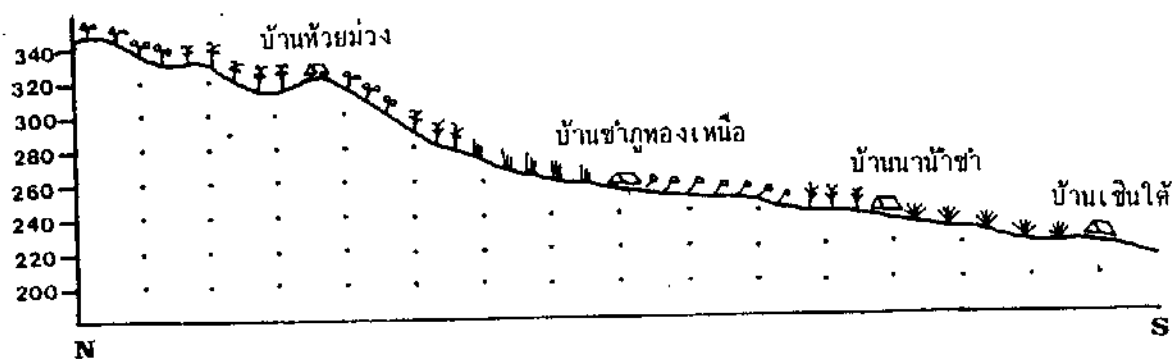
อำเภอ	ตำบล	ชุมชน	หมู่บ้าน
ชุมแพ ภูพาน	นาหนองทุ่ม	วังยาว	วังยาว หมู่ 4, หมู่ 7
			วังเจริญ หมู่ 2
	ห้วยม่วง	ชำบูกองเหนือ	ชำบูกองเหนือ หมู่ 1
		ห้วยม่วง	ห้วยม่วง หมู่ 3
			โนนสะอาด หมู่ 4



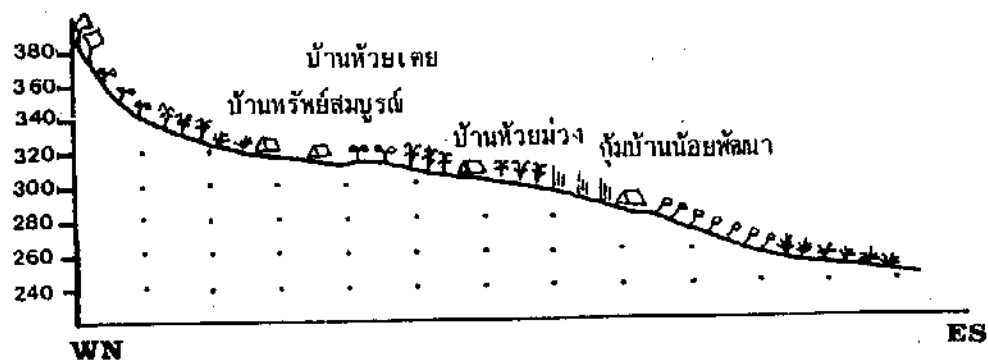
โครงการวิจัยทางศาสตร์ชุมชน 2536

แผนที่ 4 แสดงลักษณะภูมิประเทศของลุ่มน้ำห้วยทราย และการแบ่งโซน

ระดับความสูง



ระดับความสูง



สัญลักษณ์

๙๙	ตัวเหลือง	๙๙	มันสำปะหลัง
๙๙	อ้อย	๙๙	ข้าวโพด
๙๙	ป่า	๙๙	ข้าว

โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน 2536

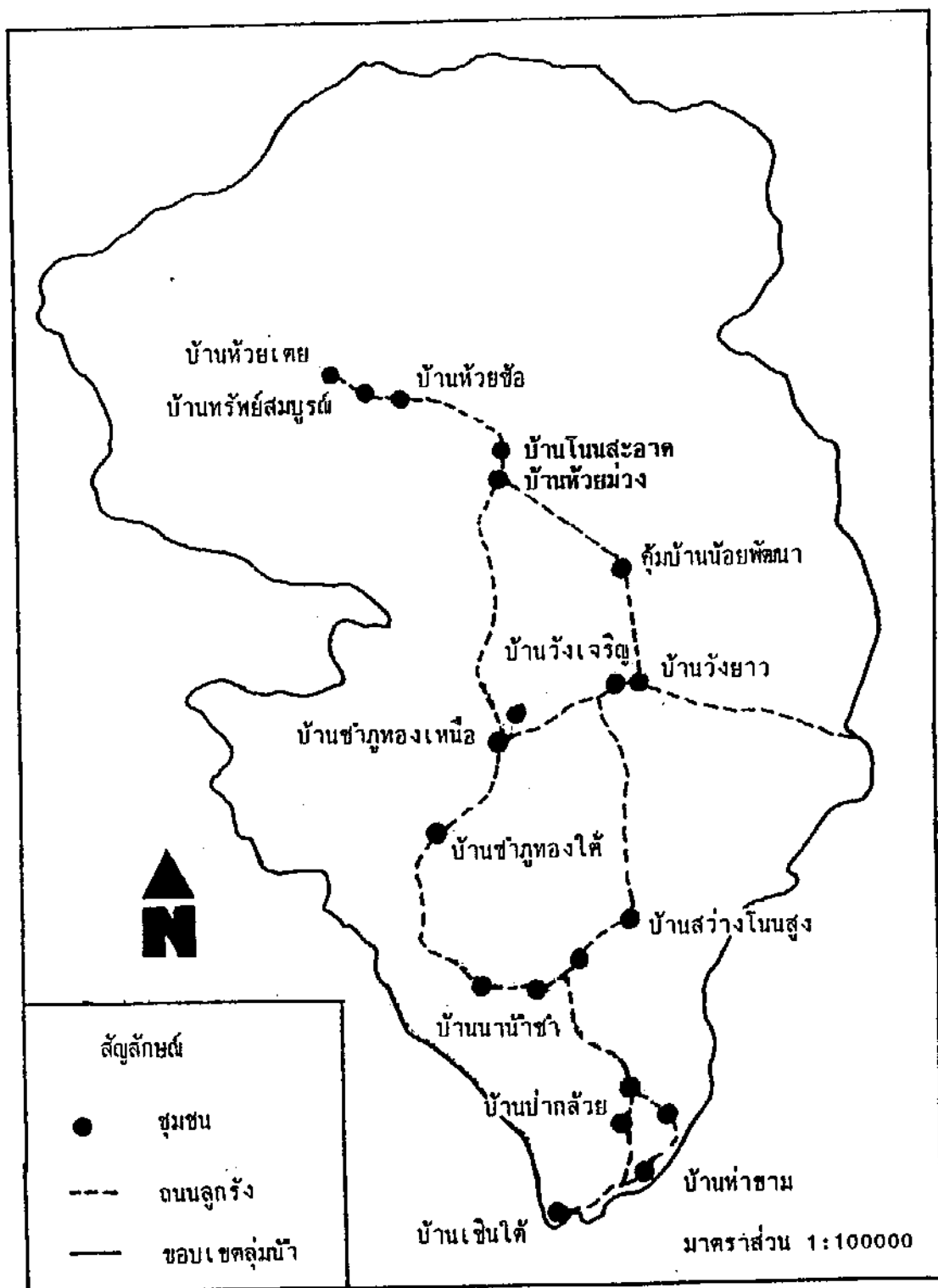
ภาพที่ 5 แสดงพื้นที่ภาพตัดขวางของลุ่มน้ำห้วยทราย

ตารางที่ 1 แสดงรายชื่อหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย (ต่อ)

อำเภอ	ตำบล	ชุมชน	หมู่บ้าน	
	ภูผาม่าน	ห้วยซ้อ	ห้วยซ้อ หมู่ 5	
			ทรัพย์สมบูรณ์ หมู่ 6	
			ห้วยเคย หมู่ 7	
	โนนคอม	ข้าวทองใต้	ข้าวทองใต้ หมู่ 2	
			สว่างโนนสูง หมู่ 3	
			น่าน้ำชำ หมู่ 5	
		เขินใต้	เขินใต้ หมู่ 2	
			ท่าซาม หมู่ 3	
			ปากกล้วย หมู่ 5	
			ปากกล้วย หมู่ 6	
	รวม	2 อำเภอ	4 ตำบล	10 ชุมชน

ถ้าเปรียบเทียบกับลักษณะทางภูมิประเทศจะพบว่า หมู่บ้านที่ก่อตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายแบ่งออกเป็น 2 โซน คือ

1. โซนทิศเหนือหรือโซนบน จะมีสภาพที่ตั้งชุมชนอยู่ที่เนิน หรือที่ดอน ส่วนใหญ่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ มีอาชีพหลักคือการทำไร่ ปลูกอ้อย ไม้สัปปลัง ข้าวโพด ถั่วแดง ถั่วเหลือง มีที่นาระหว่างที่ลุ่มใกล้ลำห้วย ได้แก่ บ้านห้วยเคย บ้านทรัพย์สมบูรณ์ บ้านห้วยซ้อ บ้านโนนสะอาด บ้านห้วยม่วง บ้านข้าวทองเหนือ บ้านวังยาว และ บ้านวังเจริญ
2. โซนทิศใต้ หรือโซนล่าง จะมีสภาพพื้นที่ตั้งชุมชนอยู่บริเวณที่ราบลุ่มหรือที่เนินเล็กน้อย ส่วนใหญ่อยู่นอกเขตป่าสงวนแห่งชาติ แต่มีบางหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เชิงเพราะอยู่รอยต่อระหว่างโซนบนและโซนล่าง เช่น บ้านข้าวทองใต้ และน่าน้ำชำส่วนหมู่บ้านอื่น ๆ จะอยู่



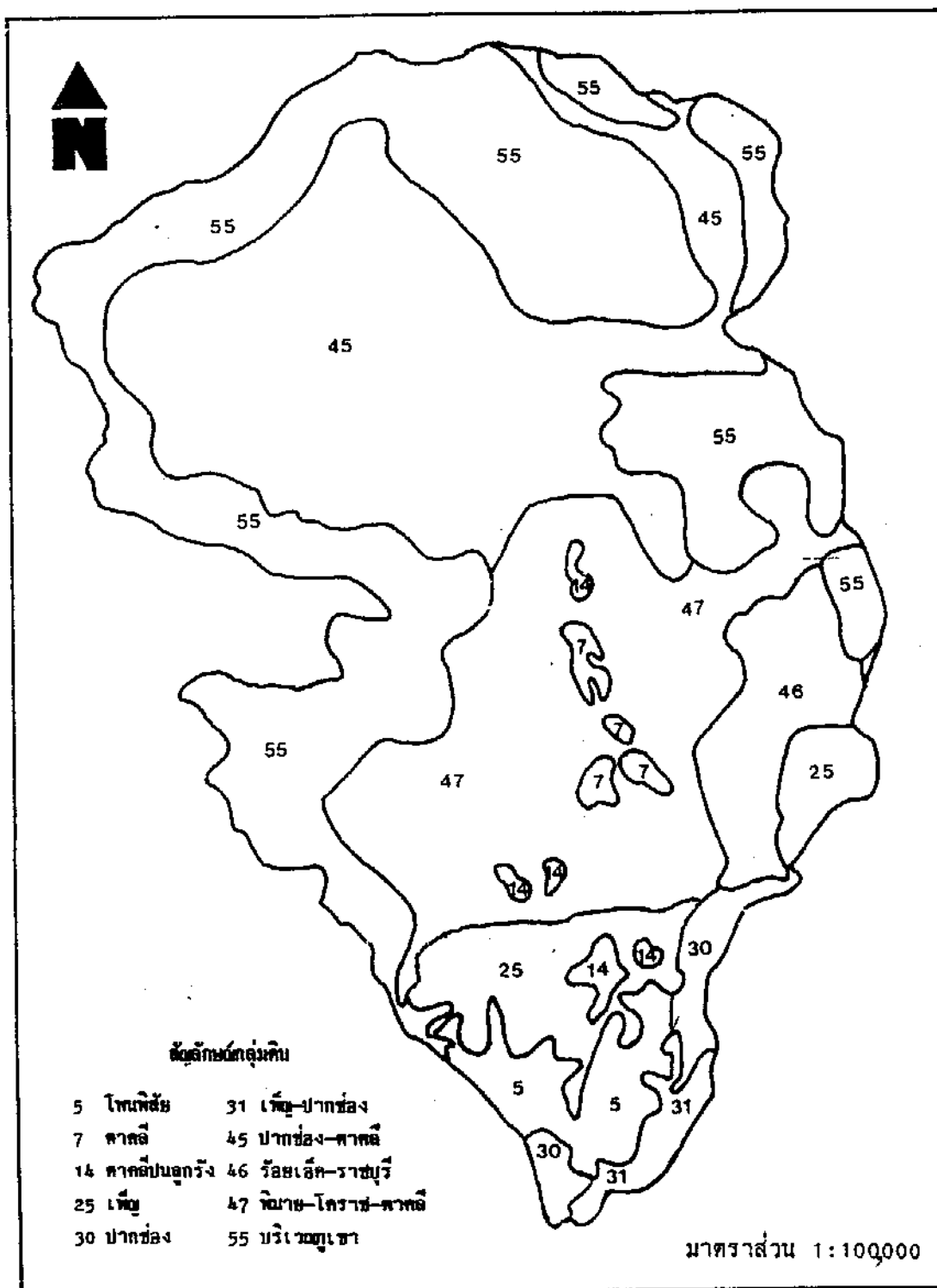
โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน 2536

ภาพที่ 6 แสดงที่ตั้งหมู่บ้านและเส้นทางคมนาคม
ในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย

ห่างจากเขตป่าสงวนแห่งชาติมีอาชีพนหลักคือ การทำนาปลูกข้าวในฤดูแล้งนิยมปลูกถั่วเหลือง ได้แก่ บ้านสว่างโนนสูง บ้านปากกล้วย บ้านท่าขาม และบ้านเซินใต้

4.1.2 สภาพภูมิอากาศ พื้นที่ลุ่มน้ำห้วยทรายจัดอยู่ในเขตภูมิอากาศแบบทุ่งหญ้าเขตร้อน ในรอบปีหนึ่ง ๆ จะมีฤดูแล้งยาวนาน ปริมาณน้ำฝนส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลมาจากลมมรสุมที่พัดผ่านในช่วงฤดูฝน ระหว่างเดือนพฤษภาคม-ตุลาคมของทุกปี ฝนจะตกหนักที่สุดในช่วงเดือนสิงหาคม-ตุลาคมเนื่องจากพื้นที่อยู่ใกล้เขตภูเขา อุณหภูมิรอบปีหนึ่ง ๆ จะมีความแตกต่างของอุณหภูมิคือฤดูหนาวจะมีอากาศหนาวเย็น มีอุณหภูมิ 8-10 องศาเซลเซียส ในช่วงเดือนธันวาคม-มกราคมของทุกปี ดังนั้นพื้นที่รอยต่อใกล้เขตภูเขาของอำเภอกุฉินารายณ์และอำเภอยะผา บริเวณโซนเหนือของลุ่มน้ำห้วยทราย จึงได้รับอิทธิพลของอากาศหนาวแผ่ขยายเป็นบริเวณกว้างทั่วลุ่มน้ำ ในฤดูร้อนในช่วงเดือนเมษายน-พฤษภาคม จะมีอุณหภูมิสูงสุดเฉลี่ย 38 องศาเซลเซียส ซึ่งถือว่าอากาศค่อนข้างร้อน และจะทั้งช่วงเป็นเวลานาน ปริมาณน้ำฝนและการกระจายตัวของฝนจากสถิติน้ำฝนย้อนหลัง 10 ปี (พ.ศ.2526-2535) ของอำเภอกุฉินารายณ์ พบว่ามีปริมาณน้ำฝนเฉลี่ย 1,114 มิลลิเมตร โดยในปี พ.ศ.2533 มีปริมาณฝนสูงสุด 1,620 มิลลิเมตร และปริมาณฝนต่ำสุดในปี พ.ศ.2528 จำนวน 579.6 มิลลิเมตร ส่วนอำเภอยะผาจะมีปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยอยู่ระหว่าง 750-1,000 มิลลิเมตรในรอบปีฤดูฝนจะเริ่มในเดือนพฤษภาคม -เดือนตุลาคม และตกหนักหนักที่สุดในเดือนสิงหาคม

4.1.3 สภาพดิน จะไม่มีดินเค็มปะปนอยู่เนื้อดินเป็นดินเหนียวและดินร่วนสีน้ำตาลเหมาะสมต่อการปลูกพืชค่อนข้างมากโดยเฉพาะที่ดิน ใกล้แหล่งน้ำและลำห้วย จะมีคุณภาพดี การชะล้างอยู่ในเกณฑ์ต่ำ ยกเว้นพื้นที่ตอนบนทิศเหนือลุ่มน้ำ เนื่องจากมีความลาดชันมากเป็นพื้นที่สูงเนื้อดินเป็นดินร่วน น้ำซึมผ่านได้เร็ว ชาวบ้านใช้พื้นที่ส่วนใหญ่ในการปลูกพืชไร่ การกระจายของดินแต่ละประเภทในเขตลุ่มน้ำมีดังนี้ หมู่บ้านโซนทิศใต้ลุ่มน้ำ ได้แก่ บ้านเซินใต้ ท่าขาม ปากกล้วย นาน้ำข้าว สว่างโนนสูง จะพบดินชุดนิมาย ไคราซ โพนีสัย เนีย ฮัสนร ร้อยเอ็ด และหน่วยสัมพันธ์ของดินชุดไคราซ-โพนีสัย หมู่บ้านโซนทิศเหนือลุ่มน้ำ ได้แก่ ชำภูทองเหนือ วังยาว ห้วยม่วง โนนสะอาด ห้วยข้อ ทรัพย์สมบูรณ์ และห้วยเตย จะพบดินชุดคาสลี ปากช่อง ร้อยเอ็ด ราชบุรี ดาคลีปแลกรังและดินที่ลาดเชิงชันใกล้ภูเขา (ภาพที่ 7) ดินแต่ละชุดจะมีคุณลักษณะ และสมรรถนะที่แตกต่างกัน



โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน 2536

ภาพที่ 7 แสดงชุดดินในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย

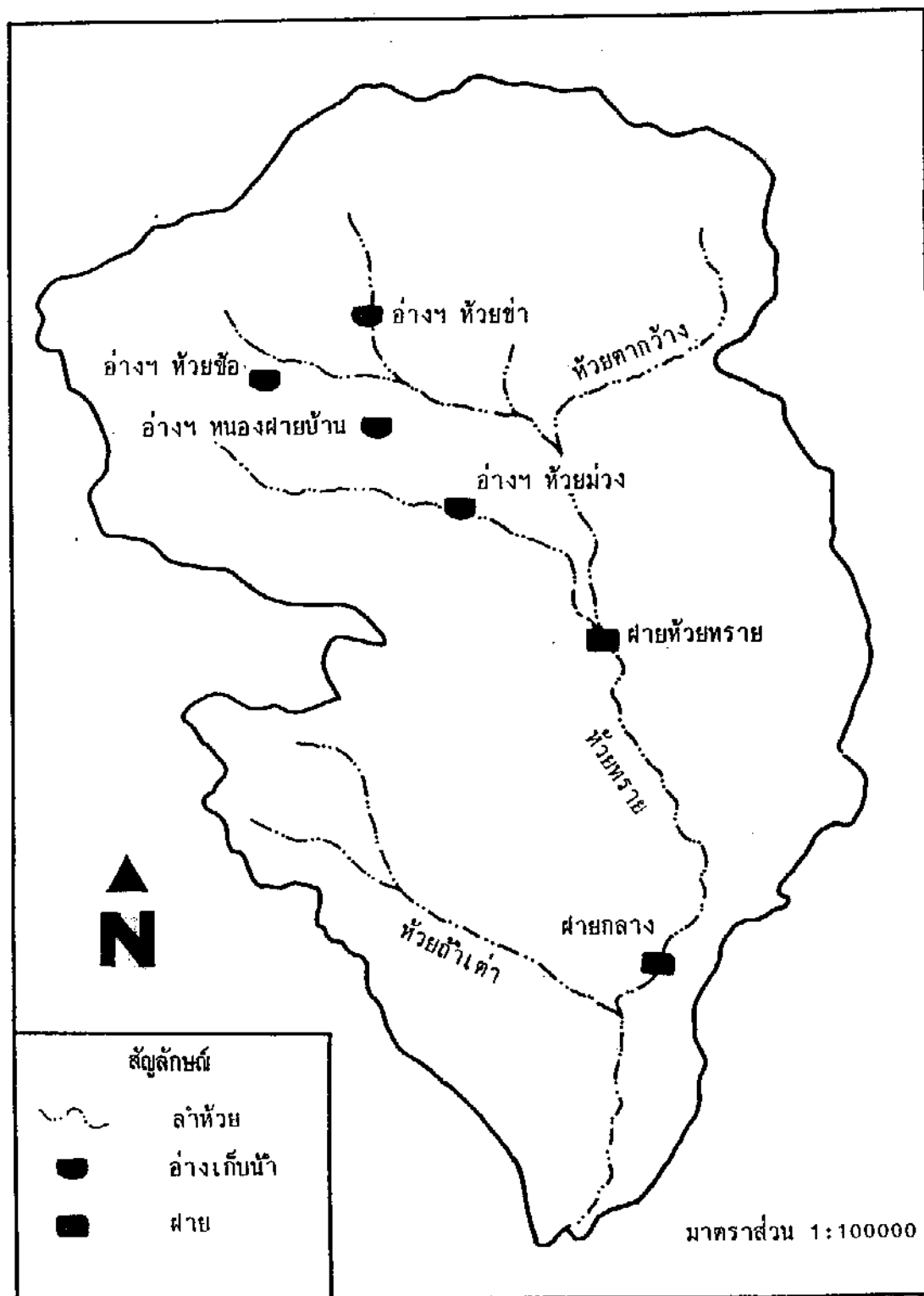
4.1.4 แหล่งน้ำ พื้นที่ลุ่มน้ำห้วยทรายมีลักษณะสำคัญของแหล่งน้ำ คือ มีน้ำซึมน้ำซับ หรือน้ำผุด อยู่หลายแห่งเช่น น้ำผุดห้วยม่วง น้ำผุดฝายคู้หนา น้ำซับฝายท่าช้าง น้ำซับห้วย ถ้ำเต่า น้ำซึมบนน้ำชำ ฯลฯ ลักษณะดังกล่าวส่งผลให้พื้นที่ราบลุ่มในเขตห้วยทราย มีน้ำใช้ เพื่อการเกษตรได้ตลอดปี ถ้าจำแนกประเภทแหล่งน้ำในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายจะประกอบด้วย แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ห้วยหรือหนองน้ำ ที่มีอยู่ในอดีตและเป็นเส้นทางไหลของน้ำอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ ห้วยม่วง ห้วยซ้อ ห้วยชำ ห้วยหินลาด ห้วยตากว่าง ห้วยถ้ำเต่า ห้วยน้ำชำ ห้วยทราย สำหรับห้วยที่มีน้ำไหลตลอดปีคือ ห้วยม่วง ห้วยทราย และห้วยน้ำชำ (ภาพที่ 8) สำหรับพื้นที่ด้านล่างของลุ่มน้ำจะมีหนองสุม ซึ่งเป็นหนองน้ำสาธารณะใช้ร่วมกันของหมู่บ้าน ในตำบลโนนคอม อำเภอภูพานามและมีแหล่งน้ำที่เกิดจากการตัดแปลงธรรมชาติ หรือการ ก่อสร้างขึ้นของมนุษย์ ประกอบด้วย 2 ประเภท คือ

ประเภทแรก มีกลุ่มหรือองค์กรชุมชนบริหาร ได้แก่ ฝายกั้นน้ำ อ่างเก็บน้ำ ต่าง ๆ เช่น ฝายท่าช้าง ฝายคู้หนา ฝายคึกฤทธิ์ ฝายห้วยซ้อ อ่างเก็บน้ำห้วยม่วง และอ่างเก็บน้ำห้วยสมบูรณ์ แหล่งน้ำเหล่านี้จะมีกลุ่มผู้ใช้พื้นที่ได้รับประโยชน์ร่วมกันบำรุงรักษาและ จัดการแบ่งสรรน้ำ รวมทั้งมีคณะกรรมการหมู่บ้าน คอยดูแลควบคุมการใช้ประโยชน์อย่าง ชัดเจน แหล่งน้ำประเภทนี้ มักจะเกิดขึ้นจากความต้องการ ของกลุ่มชาวบ้านผู้ใช้ประโยชน์ ร่วมกันอยู่ก่อน ต่อมาทางราชการได้ให้ความช่วยเหลือเพิ่มเติม

ประเภทที่สอง แหล่งน้ำที่สร้างขึ้นแต่ไม่มีกลุ่มหรือองค์กรทำหน้าที่ดูแลรักษา ชัดเจน ได้แก่ โครงการชลประทาน หนองน้ำ อ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก (บางแห่ง) ฝาย กสช. เป็นต้น แหล่งน้ำประเภทนี้ ส่วนใหญ่จะได้รับงบประมาณจากทางราชการมาสร้างให้ เมื่อส่งมอบให้ชุมชนแล้ว มักจะปล่อยปละละเลย ขาดการดูแลเอาใจใส่ แหล่งน้ำส่วนใหญที่ มนุษย์สร้างขึ้นในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายจะเป็นการสร้างปิดทางไหลของน้ำในลำห้วย

4.2. ทรัพยากรป่าไม้และการจัดการ

ภาพรวมทรัพยากรป่าไม้ในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายแบ่งออกเป็น 3 ส่วนคือ สภาพป่าไม้ และการเปลี่ยนแปลง การใช้ประโยชน์และการนึ่งนิงป่า และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ มี รายละเอียดดังนี้



โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน 2536

ภาพที่ 8 แสดงลำห้วยและอ่างเก็บน้ำ ในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย

4.2.1 สภาพป่าไม้และการเปลี่ยนแปลง

พื้นที่ป่าธรรมชาติที่กระจายอยู่ตามภูเขารอบ ๆ เขตลุ่มน้ำห้วยทรายทางราชการ ได้เรียกชื่อรวมในนาม "ป่าดงลาน" นั่นคือ มีพันธุ์ไม้ลาน ก่อนช้างหนานั่นในพื้นที่ป่าแห่งนี้ ในอดีตก่อนที่จะมีการประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ สภาพป่าดงลานมีลักษณะเป็นป่าเบญจพรรณ ประกอบด้วยพันธุ์ไม้ ประดู่ (*Pterocarpus Macrocarpus*) มะค่าโมง (*Azelia Sylocarpus Craib*) ตะแบก (*Lagerstroemia Spp.*) ช่อ (*Gnetina Arborea Roxb*) ไม้แดง (*Xylia Kerii*) ชิงชัน (*Dalbergia Oliveri*) ไม้ป่า (*Bambusa Arundinacea Wild*) ไม้ซาง (*Bambusa Tulda Roxb*) และบางส่วนเป็นป่าเต็งรัง (*Dry Dipterocarps Forest*) มีสัตว์ป่าชนิดต่าง ๆ มากมาย เช่น เก้ง กวาง กระทิง หมูป่า เสือ ช้าง ฯลฯ มีแหล่งน้ำกระจายอยู่ทั่วไปชาวบ้านเรียกว่าน้ำซับหรือชำ เช่น ชำตะเคียน ชำไม้เปราะ ชำป่าพง ชำกกหมื่น ชำภูทอง นาน้ำชำ ชำชีโก้ บริเวณชำเหล่านี้ จะเป็นแหล่งกำเนิดต้นน้ำลำธารได้ดี ป่าดงลานได้รับการประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ ในปี พ.ศ.2508 มีพื้นที่ทั้งหมด 545 ตารางกิโลเมตร (340,550 ไร่) ครอบคลุมพื้นที่อำเภอภูผาม่าน อำเภอสีชมพู และอำเภอยางชุม จังหวัดขอนแก่น (ศูนย์ อนุรักษ์ และเขาวงศ์ แห่งนี้, 2534 : 7) ต่อมาในปี พ.ศ.2534 ทางรัฐบาลได้ประกาศให้เป็นเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน โดยครอบคลุมพื้นที่ในเขตอำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย มีพื้นที่เฉพาะในส่วนของป่าอนุรักษ์เพียง 350 ตารางกิโลเมตร (218,750 ไร่) (ป่าไม้เขตขอนแก่น, 2534)

ดังนั้นพื้นที่บางส่วนของลุ่มน้ำห้วยทรายจึงอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ต่อมาในระหว่างปีพ.ศ.2510-2515 เริ่มมีชาวบ้านอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ บริเวณพื้นที่โซนเหนือของลุ่มน้ำ มีการจับจองที่ทำกินและบุกเบิกที่ดินเข้าไปใกล้เพื่อกเขาได้ตั้งชุมชนอยู่ในเขตป่า (ปัจจุบัน คือ หมู่บ้านในเขตตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน) ผลของการหักร้างถางพงของชาวบ้านและการขยายที่ทำกินลึกเข้ามาในเขตป่า ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของป่าดงลานค่อนข้างเร็ว ประกอบกับรัฐบาลได้อนุญาตให้เอกชนเข้ารับสัมปทานตัดไม้กระยาเลยภายใต้ชื่อ "โครงการไม้กระยาเลยดงลาน (ชก.1)" จังหวัดขอนแก่น โดยเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ ปี พ.ศ.2512 มีการแบ่งพื้นที่สัมปทานออกเป็น 30 แปลงในเขตป่าดงลาน ต่อมาในปีพ.ศ.2513 กรมป่าไม้ได้อนุญาตให้มีการทำไม้แบบผูกขาด

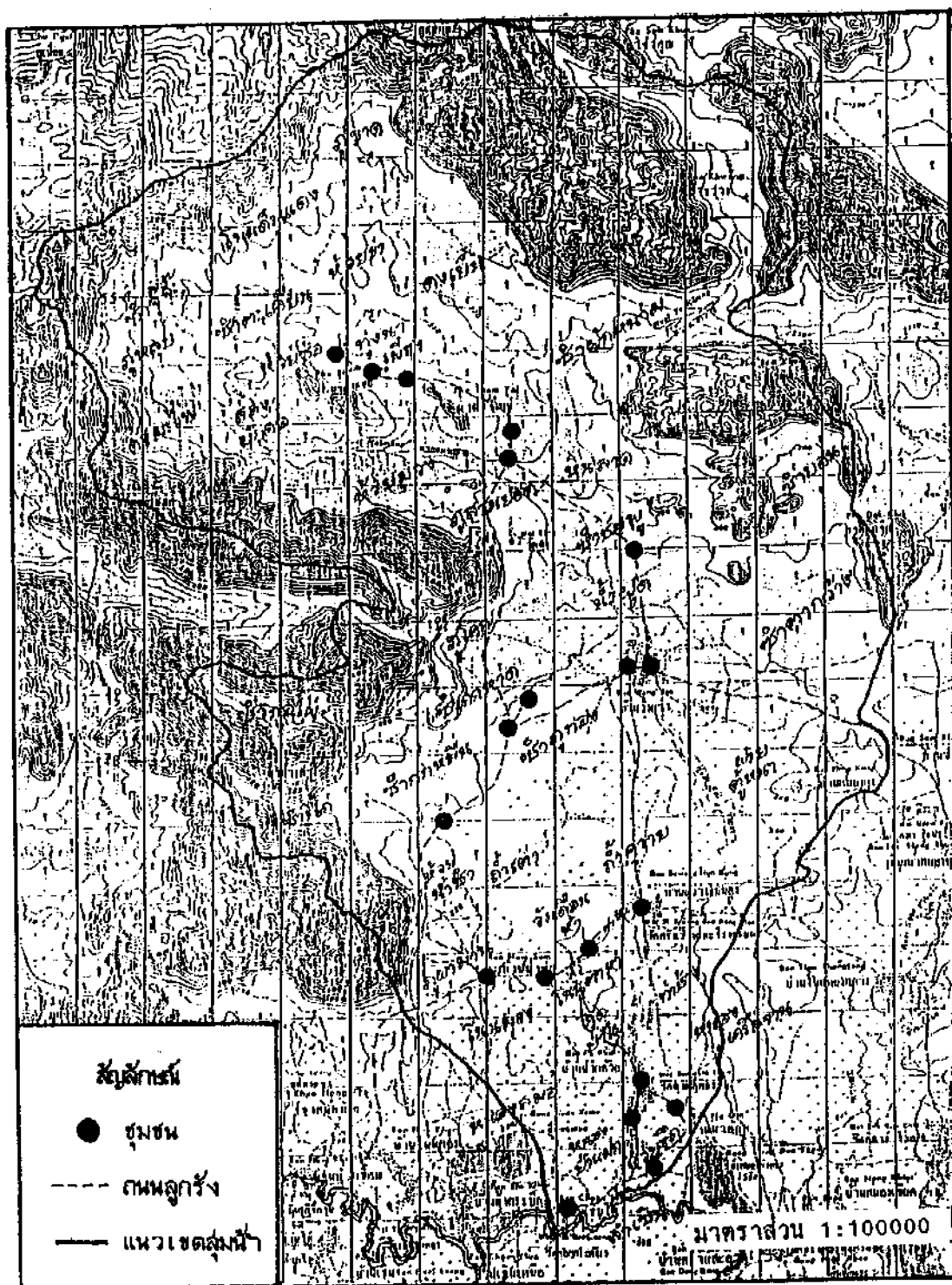
ให้แก่ บริษัท โรงเลื่อยบริรักษ์อุตสาหกรรม และ ปี พ.ศ.2515 กรมป่าไม้ได้อนุญาตการ
สัมปทานเป็นแบบระยะยาว 30 ปี สำหรับพื้นที่สัมปทานในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายจะครอบคลุม
4 แปลงคือ แปลงที่ 1,4,5 และ 6 จากสถิติการตัดไม้ในเขตป่าดงลานตั้งแต่ปี พ.ศ.2514
-2532 มีต้นไม้ที่ถูกตัดนั้นมากกว่า 24,418 ต้น (ป่าไม้เขตขอนแก่น, 2534) ในปี พ.ศ.
2521 คณะรัฐมนตรีมีมติหยุดทำไม้ เพราะเกิดปัญหาผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ (ผก.)
คุกคามในพื้นที่ จนกระทั่งในปี พ.ศ.2530 จึงเริ่มเปิดดำเนินการสัมปทานอีกครั้ง ในปี
พ.ศ.2532 คณะรัฐมนตรีมีมติยกเลิกการสัมปทานทั่วประเทศซึ่งในเขตป่าดงลาน บริเวณ
ลุ่มน้ำห้วยทราย มีการตัดไม้ขนาดใหญ่ แปลงที่ 1,4,5,6 รวมจำนวน 8,918 ต้น โดย
ไม่รวมต้นไม้ที่ราษฎรตัดกิน ผลการตัดไม้ดังกล่าวทำให้ต้นไม้ขนาดเล็กขึ้นล้มตายไปมาก
ต่อมาก็เกิดไฟป่า ซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากการบุกรุกพื้นที่เพื่อแสวงหาที่ทำกินของราษฎรทำให้
พื้นที่ป่าธรรมชาติโล่งเตียนมากขึ้น

4.2.2 การใช้ประโยชน์และการนันทนาการ

การเปลี่ยนแปลงสภาพป่าที่เกิดขึ้นหลังจากมีการสัมปทาน ก่อให้เกิดการ
ก่อสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ เช่น ถนน สะพาน และการก่อตั้งชุมชนลึกเข้าไปใกล้
เขตภูเขาทำให้พื้นที่ป่าบริเวณใกล้เคียงเขาเริ่มเสื่อมโทรม ต้นไม้ขนาดใหญ่ถูกตัดฟันมาสร้าง
บ้านเรือน แปลงรูปชาย ราษฎรมีการตัดฟันไม้ลูกกลามขึ้นไปจนยอดเขาทำให้พื้นที่บริเวณต้นน้ำ
เริ่มเสื่อมโทรม ส่วนบรรดาสัตว์ต่าง ๆ ถูกมนุษย์ล่ามาเป็นอาหารและแต่งตัวพันไปบางส่วน
เช่น หมูป่า กระรอก กระแต นก งู ฯลฯ เริ่มลดน้อยลง ในขณะที่เดียวกันก็มีการแย่งชิง
ทรัพยากรอื่น ๆ จากป่า เช่น การเก็บหาหน่อไม้ มีการประมูลผูกขาดของพ่อค้าท้องถิ่น
บางกลุ่มทำให้ปริมาณหน่อไม้ลดลงทุก ๆ ปี ถึงแม้ว่าพื้นที่ป่าดงลานในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายจะ
ลดลงแต่ระบบการนันทนาการและการใช้ประโยชน์จากป่าของชาวบ้านยังคงมีอยู่ ทางราชการ
ได้ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ และเขตอุทยานแห่งชาติไปแล้ว แต่ชาวบ้านที่ตั้งอยู่ใกล้
เทือกเขาก็ก็นิยมฝ่าฝืนเช่น บ้านห้วยเตย ห้วยซ้อ ทรัพย์สมบูรณ์ ห้วยม่วง โนนสะอาด
ข้ามทุ่งเหนือ ขามทุ่งใต้และน่าน้ำชา จะมีระบบการดำเนินชีวิตที่ผูกพันกับป่ามาตลอดทั้งปี
ลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่า เช่น การตัดไม้ เก็บเห็ด เก็บสมุนไพร หนี้อาหาร หน่อไม้
ลำสัตว์ และ ต้อนสัตว์ไปเลี้ยง ดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 แสดงรูปแบบการพึ่งพิงป่าของหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย

หมู่บ้าน	ลักษณะการพึ่งพิง	แหล่งทรัพยากร	ระยะห่างจากหมู่บ้าน
ห้วยเตย	เลี้ยงสัตว์ เก็บฝืน	ป่าท่าเล โคกหินกอง	2-3 กม.
ห้วยซ้อ	หาของป่า พน่อไม้	ข้าคะเคียน	
ทรัพย์สมบูรณ์	เก็บเห็ด เก็บหว้า ล่าสัตว์ ตัดไม้	ผาเทวดา ผาขวาง ภูหินกอง ภูถ้ำแพน ภูน้อย	
ห้วยม่วง	เลี้ยงสัตว์ เก็บพน่อไม้	ภูเขาสามยอด	1-2 กม.
โนนสะอาด	เก็บเห็ด เก็บหว้า	ผาเทวดา	3 กม.
	ล่าสัตว์ ตัดไม้	ผาขวาง ภูหัวรถไฟ	4 กม.
ชำภูทองเหนือ	เก็บพน่อไม้ ล่าสัตว์	ภูโคกสามหมื่น	1-2 กม.
ชำภูทองใต้	หาฝืน เลี้ยงสัตว์ เก็บเห็ด	ภูโคก ภูสามยอด	
วังเจริญ	ตัดไม้ไผ่ (ทำร้านแดง)	ภูโคก ภูโคกสามหมื่น	4 กม.
วังขาว	เก็บหว้า หาของป่า	ภูหัวรถไฟ	4 กม.
	เห็ด ฝืน	ผาขวาง	5 กม.
สว่างโนนสูง	ฝืน เลี้ยงสัตว์ ล่าสัตว์	ภูผาม่าน ข้าชีลิ่ง	5 กม.
	หาของป่า พน่อไม้	ป่าท่าเล เตินใหญ่	2 กม.
	เห็ด เก็บสมุนไพร		
น่าน้ำชำ	เก็บพน่อไม้ เห็ด	ภูผาม่าน ข้าชีโก้	1 กม.
	หาฝืน เลี้ยงสัตว์	โคกท่าเล เตินใหญ่	0.5 กม.
	เก็บสมุนไพร	โคกท่าเล นาน้ำชำ	0.5 กม.



โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน 2536

ภาพที่ 9 แสดงชื่อเรียกท้องถิ่น แหล่งทรัพยากรธรรมชาติ

ตารางที่ 2 แสดงรูปแบบการนึ่งนึ่งป่าของหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย (ต่อ)

หมู่บ้าน	ลักษณะการนึ่งนึ่ง	แหล่งทรัพยากร	ระยะห่างจากหมู่บ้าน
ปากล้วย	นึ่ง หน่อไม้ เติบ	ภูผาม่าน ภูหินกอง	4-5 กม.
ท่าซาม	เลี้ยงสัตว์ เกษตร	เต็นใหญ่	5 กม.
เขินใต้	ตัดไม้ไผ่	โคกโนนม่วง	3 กม.

ถึงแม้ลักษณะการนึ่งนึ่งป่าของชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย จะมีความหลากหลาย และกระจายอยู่ตามฤดูกาลต่าง ๆ ตลอดทั้งปี แต่รูปแบบการนึ่งนึ่งป่าบางอย่าง ก็ต้องมีการ ลักลอบประกอบกิจกรรมเพราะเป็นการกระทำผิดกฎหมายป่าไม้และพระราชบัญญัติอุทยาน แห่งชาติ เช่น การลักลอบตัดไม้ การล่าสัตว์ การเก็บหาของป่า เป็นต้น ลักษณะดังกล่าว ก่อให้เกิดปัญหาการความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ป่าไม้และชาวบ้านอยู่เรื่อย ๆ ฉะนั้นใน การลดความตึงเครียดดังกล่าว ในระดับชุมชนหรือหมู่บ้าน ได้มีการกำหนดพื้นที่สาธารณะป่า ทำเล ป่าช้า ป่าวัดป่า และป่าในชุมชน เพื่อเป็นสถานที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชนการ กำหนดพื้นที่สาธารณะเหล่านี้จะมีความแตกต่างกันไปของแต่ละชุมชน ซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยหลาย ประการ คือ ประการแรก เป็นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนก่อนหรือหลัง บางหมู่บ้านที่ก่อตั้ง ชุมชนอยู่ก่อน เช่น โนนคอม เขินใต้ นาข้าว วังยาวและสว่างโนนสูงจะมีที่สาธารณะของ หมู่บ้านหรือมีการกำหนดขอบเขตที่โคกทำเลเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน ในขณะที่หมู่บ้านตั้งใหม่ เช่น ชำภูทองเพือ ห้วยม่วง โนนสะอาด ห้วยซ้อ ห้วยเคอ ทรัพย์สมบูรณ์ หมู่บ้านเหล่านี้ ไม่มีที่สาธารณะเป็นของชุมชน ประการที่สอง สภาพที่ตั้งของชุมชน หมู่บ้านบางแห่งจะตั้งอยู่ ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงหรือสภาพแวดล้อมเป็นเทาล้อมรอบเช่น บ้านปากล้วย(หมู่ที่ 5, 6) และ บ้านวังเจริญ จะไม่มีที่สาธารณะของชุมชน และประการที่สาม เป็นการควบคุมดูแลของคณะ กรรมการหมู่บ้านหรือสภาตำบล เช่น บางหมู่บ้านถึงแม้ว่าจะเคยมีที่สาธารณะของหมู่บ้าน มาก่อนและมีพื้นที่กว้างขวาง ต่อมาเมื่อขาดการควบคุมและกำหนดกฎระเบียบ อย่างชัดเจน ก็อาจจะทำให้มีการบุกรุก จนในที่สุดต้องสูญเสียพื้นที่ส่วนรวมของหมู่บ้าน เช่น บ้านวังยาว เคยมีวัดป่าและเขตป่าช้า 140 ไร่ ปัจจุบันมีการบุกรุกเหลือประมาณ 75 ไร่ พื้นที่โคก

ทำเลมากกว่า 1,000 ไร่ กลายเป็นที่ทำการและที่ตั้งชุมชน บ้านนาข้าวเคยมียี่สิบสามระยะ ลำห้วยช้ากหมื่น ต่อมาเมื่อลำห้วยต้นเขินมีการบุกรุกเข้าทำการจนสูญเสียพื้นที่ของส่วนรวม รวมทั้งการจัดการที่สาธารณะ โคกทำเลผาแวงเดือนประมาณ 2,600 ไร่ เมื่อทางราชการ ประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ คณะกรรมการสมาคมตำบลขาดการติดตามทำให้มีการบุกรุก เข้าทำกินของราษฎรจนเต็มพื้นที่

4.2.3 การจัดการทรัพยากรป่าไม้

แนวความคิดการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าไม้ ในลักษณะการพึ่งพาอาศัยป่าเป็นแหล่งทรัพยากรที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ขณะเดียวกันคนก็ต้องมีการดูแลรักษาป่าไม้ให้ยั่งยืน หรือเรียกว่า "ป่าชุมชน" ต้องมีการเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เพราะป่าไม้เป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร การก่อสร้างบ้านเรือน ไม้ฟืน เกือบหาของป่า สถานที่เลี้ยงสัตว์และสามารถบุกเบิกเป็นพื้นที่เพื่อเกษตรกรรม ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงทำให้คนกับป่าไม้ไม่สามารถจะแยกออกจากกันอย่างสิ้นเชิง ดังกรณีของความสัมพันธ์ของชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย และการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ในเขตป่าดงลาน ในอดีตชาวบ้านในลุ่มน้ำแห่งนี้มีกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ในรูปแบบต่าง ๆ ได้แก่ การเก็บหาหน่อไม้ การตัดไม้ไผ่มาสานกระด้ง กระติบข้าว และเครื่องจักสานอื่น ๆ การเก็บหาของป่าจำพวกสมุนไพร ไม้ฟืน รังผึ้ง ผลไม้ พืชผักชนิดต่าง ๆ การตัดไม้มาสร้างบ้านเรือน เครื่องเฟอร์นิเจอร์ การตอนฝูงโคไปเลี้ยงในเขตป่าอนุรักษ์ เป็นต้น กิจกรรมการพึ่งพิงป่าไม้เหล่านี้ปัจจุบันมีแนวโน้มว่าจะส่งผลกระทบต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านค่อนข้างมาก เพราะทางรัฐบาลได้ประกาศให้พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นเขตป่าอุทยานแห่งชาติ พร้อมกับมีระเบียบควบคุมค่อนข้างมาก ดังนั้นการกระทำกิจกรรมที่สัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์จากป่าธรรมชาติจะเป็นการผิดกฎหมาย(ยกเว้นการผ่อนปรนในบางกรณี เช่น เก็บหาหน่อไม้บางฤดูกาล การเลี้ยงสัตว์และเก็บหาของป่าบางชนิด) รูปแบบของการพึ่งพิงป่ามีความลำบากเพิ่มขึ้นทำให้ชุมชนต่างๆ ในเขตลุ่มน้ำเริ่มตระหนักถึงคุณค่าของการมีป่าชุมชนของหมู่บ้าน ทำให้เกิดกลุ่มองค์กรท้องถิ่นเพื่อการจัดการป่าชุมชนในลักษณะต่าง ๆ เช่น กลุ่มวัดป่า กลุ่มผู้ดูแลที่สาธารณะ ป่าช้า การขออนุญาตใช้พื้นที่บริเวณเขตป่าอนุรักษ์ในรูปป่าชุมชน นอกจากนั้นผลของการตัดไม้ทำลายป่า จะส่งผลกระทบทำให้สภาพป่าเสื่อมโทรม ทางราชการจึงผลักดันให้พื้นที่ป่าดงลานเป็นเขตป่าอนุรักษ์ ด้วยการประกาศเป็นเขตอุทยาน

แห่งชาติ พร้อมกับส่งหน่วยงานเข้ามาควบคุมและฟื้นฟูสภาพป่าในพื้นที่ รูปแบบของการจัดการป่าไม้ในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายประกอบด้วย 2 รูปแบบคือ การจัดการโดยหน่วยงานของรัฐ และการจัดการโดยชุมชน นั่นคือ

4.2.3.1 การจัดการโดยหน่วยงานของรัฐ

หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าไม้โครงการในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย มีอยู่ 2 หน่วยงาน คือ โครงการพัฒนาป่าดงลานและสำนักงานอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน มีการทำงานดังนี้

โครงการพัฒนาป่าดงลาน ซึ่งเป็นโครงการของกรมป่าไม้ที่ทำหน้าที่จัดรูปหมู่บ้านป่าไม้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าดงลาน ตามประกาศกระทรวงฉบับที่ 47 พ.ศ. 2508 มีเนื้อที่ 544.80 ตารางกิโลเมตร เนื่องจากในปี พ.ศ. 2518 มีการคุกคามของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์และมีการบุกรุกเขตป่าสงวนแห่งชาติค่อนข้างมาก สภาพความมั่นคงแห่งชาติ จึงได้มอบหมายให้กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน (กอ.รมน.) ประสานกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เข้ามาดำเนินการจัดรูปหมู่บ้านป่าไม้ ได้ริเริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2521 โดยมีเป้าหมายหลัก คือ จัดที่ดินให้แก่ราษฎรผู้บุกรุกให้มารวมกลุ่มกันเป็นระเบียบนอกเขตป่าอนุรักษ์ มีการพัฒนาอาชีพและโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ และการปลูกฟื้นฟูสภาพป่าทดแทนบริเวณที่เสื่อมโทรม ปัจจุบันมีโครงการย่อยในเขตป่าดงลาน 5 โครงการ คือ โครงการพัฒนาป่าดงลาน 1, 2, 3, 4 และ 5 สำหรับลุ่มน้ำห้วยทรายจะมีโครงการพัฒนาป่าดงลาน 5 รับผิดชอบ ตั้งอยู่บ้านห้วยม่วง ต.ห้วยม่วง อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2532 พื้นที่เป้าหมายในการดำเนินงาน คือ ท้องที่ ต.ห้วยม่วง ได้แก่ บ้านห้วยม่วง-โนนสะอาด ห้วยซ้อ-ห้วยเตย-ทรัพย์สมบูรณ์ แต่การดำเนินการจัดรูปหมู่บ้านป่าไม้ยังไม่เป็นที่เรียบร้อย ต่อมาในปี พ.ศ. 2534 ก็มีโครงการจัดที่ดินให้แก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) เข้ามาดำเนินงานในเขตตำบลห้วยม่วง แทนโครงการพัฒนาป่าดงลาน 5 ในรูปหมู่บ้านป่าไม้ที่ล้มเหลวเมื่อราษฎรในเขตตำบลห้วยม่วง จำนวน 7 หมู่บ้าน ทราบข่าวก็ลุกฮือขึ้นต่อต้านไม่ให้โครงการ คจก. เข้ามาดำเนินการ ฉะนั้นโครงการ คจก. สามารถทำได้ คือ อพยพราษฎรกลุ่มที่ถูกน้ำท่วมหน้าอ่างเก็บน้ำห้วยม่วงไปอยู่ในพื้นที่แห่งใหม่ คือ บ้านเทพชมภู และบ้านเทพประทาน ต.วังเพิ่ม อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ร่วมกับราษฎรบ้านดาดฟ้า-ดงสระคร่าน และบ้านเขาน้ำคานาม

แต่มีราษฎรบ้านห้วยม่วงเพียง 17 ครอบครัว โดยได้รับการจัดสรรที่ดินครอบครัวละ 7.2 ไร่ หรือ 14 ไร่ แล้วแต่ละจำบลากได้จนในสมัยรัฐบาลของนายอาณัติ ปันเขารชุน มีมติยกเลิกโครงการ คจก. ในปี พ.ศ. 2535 เป็นเหตุให้กลุ่มราษฎรที่เคยครอบครองที่ดินอยู่ก่อนในโครงการ คจก. เข้ามายึดที่ดินคืนทำให้ชาวบ้านที่อพยพมาอยู่ใหม่ทำกินลำบากปัญหาการเดินขบวนประท้วงในรูปแบบต่าง ๆ สำหรับราษฎรบ้านห้วยม่วง 17 ครอบครัว บางส่วนได้อพยพกลับมาอยู่บ้านห้วยม่วงเช่นเคยและมีการปลูกพืชการเกษตรริมอ่างเก็บน้ำห้วยม่วง แต่กลุ่มราษฎรที่ปลูกถั่วเหลือง ได้ลักลอบปล่อยน้ำแทบจะหมดจากอ่างเก็บน้ำ และส่งผลกระทบต่อกลุ่มผู้ปลูกผัก ทำให้ราษฎรผู้ไร่ที่ทำกินเหล่านี้เดือดร้อนจากโครงการ คจก. ได้ส่งลูก-หลานไปรับจ้างตัดอ้อย ที่งานกรุงเทพฯ เพื่อส่งเงินมาจุนเจือครอบครัวผลการดำเนินงานตามโครงการ คจก. ได้ทั้งปัญหาไว้บางส่วน ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ได้เข้ามาสำรวจและเตรียมปฏิรูปที่ดินตามคำสั่งของคณะรัฐมนตรี ดังนั้นในพื้นที่โครงการพัฒนาป่าดงลาน 5 ปัจจุบันได้มีการประสานงานกับ ส.ป.ก. จังหวัดขอนแก่น เพื่อจัดรูปที่ดินให้แก่ราษฎรอีกครั้งหนึ่ง

สำนักงานอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน กรมป่าไม้ได้ดำเนินการจัดตั้งอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 (ตามพระราชกฤษฎีกา) มีพื้นที่ 350 ตารางกิโลเมตร โดยรวมเอาเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าดงลาน และป่าสงวนแห่งชาติภูเปือยเข้าด้วยกัน ครอบคลุม เขต อ. ชุมแพ อ. ภูผาม่าน จ. ขอนแก่น และ อ. ภูกระดึง จ. เลย บทบาทหน้าที่ของอุทยานแห่งชาติ คือ จะป้องกันปราบปรามการกระทำผิดด้วยกฎหมายป่าไม้ (พ.ศ. 2484) พ.ร.บ. ป่าสงวนแห่งชาติ (พ.ศ. 2507) และพ.ร.บ. อุทยานแห่งชาติ (พ.ศ. 2504) โดยการประสานงานกับหน่วยป้องกันรักษาป่าในพื้นที่ ตลอดจนเจ้าพนักงานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ปัจจุบันสำนักงานอุทยานแห่งชาติ ตั้งอยู่หลักกิโลเมตรที่ 265 ถนนมะลิวัลย์ขอนแก่น-เลย ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น การดำเนินงานของหน่วยงานป่าไม้ทั้งสองแห่งมีหน้าที่สำคัญ คือการป้องกันรักษาป่า การส่งเสริมการปลูกป่า การประสานกับหน่วยงานอื่น จัดสรรที่ดินให้แก่ราษฎร เช่น ส.ป.ก. และการส่งเสริมให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในชุมชน การดำเนินงานในระยะแรกค่อนข้างมีอุปสรรค เพราะรูปแบบการดำเนินงานของส่วนราชการเป็นการเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตที่เคยปฏิบัติมาก่อน ในด้านความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับการพึ่งพิงป่าโดยรัฐพยายามอพยพ

ราษฎรออกจากป่าภายใต้โครงการจัดสรรหมู่บ้านป่าไม้ปี พ.ศ. 2532 และโครงการ คจก. ปี พ.ศ. 2534 ทำให้เกิดความขัดแย้งด้านความคิดระหว่างชาวบ้านและส่วนราชการ ต่อมาในเวลาเดียวกันนั้น ได้มีโครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ร่วมมือกับหน่วยงานป่าไม้ในพื้นที่ เพื่อการศึกษาวิจัยและส่งเสริมกิจกรรมการมีส่วนร่วมของราษฎรในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในรูปแบบต่างๆ สำหรับพื้นที่ป่าดงลานในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย โครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชนได้ดำเนินงานร่วมกับโครงการพัฒนาป่าดงลาน 4 และ 5 ระยะแรกมีพื้นที่ศึกษาวิจัยที่บ้านห้วยม่วงและบ้านโนนสะอาด ตำบลห้วยม่วง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดขอนแก่น ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 โครงการฯ ได้ขยายพื้นที่ครอบคลุมลุ่มน้ำห้วยทราย กิจกรรมการสนับสนุนของโครงการฯ เช่น การพัฒนาป่าชุมชน การส่งเสริมอาชีพ การอบรมและพัฒนาศักยภาพท้องถิ่น การร่วมวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและประสานงานกับส่วนราชการในพื้นที่

4.2.3.2 การจัดการโดยชุมชน

การประสานความร่วมมือระหว่างส่วนราชการ และชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย ก่อให้เกิดการพัฒนาป่าชุมชนระดับหมู่บ้านในรูปแบบต่าง ๆ ได้แก่ การอนุรักษ์ป่าธรรมชาติในเขตป่าช้า ป่าวัด ป่าโรงเรียนและที่ทำเลสาธารณะของชุมชนเพิ่มมากขึ้น, มีการตรวจสอบและทำแนวเขตป่าชุมชนให้ชัดเจน มีการอบรมแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างชาวบ้านต่อชาวบ้าน ชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ด้านการจัดการป่าไม้อยู่เรื่อย ๆ จะนั้นลักษณะการจัดการป่าชุมชนขององค์กรท้องถิ่นจึงมีรูปแบบการดำเนินงานที่แตกต่างกันไป เช่น การประสานงานงานส่วนราชการ เพื่อขอใช้ประโยชน์พื้นที่ในเขตป่าอนุรักษ์การตระหนักถึงคุณค่าของป่าชุมชนขององค์กรท้องถิ่นโดยผ่านกระบวนการรับทราบข้อมูลข่าวสารและความรู้จากภายนอกชุมชน เกิดการบุกรุกหรือแย่งชิงจากกลุ่มชาวบ้านผู้แสวงหาผลประโยชน์ของตน (free rider)¹ ในชุมชนด้วยกันจึงเกิดแนวทางการต่อรองเพื่อให้มีการพัฒนาป่าชุมชนใน

¹ free rider หมายถึงการที่บุคคลที่อยู่นอกเหนือจากกลุ่มเข้ามามีส่วนได้ใช้ประโยชน์จากกิจกรรมที่กลุ่มร่วมการกระทำ โดยบุคคลที่เข้ามาใช้ประโยชน์นี้มิได้ร่วมลงทุน ลงแรงหรือเสียสละให้แก่กลุ่มเลย เช่น การลักลอบใช้ประโยชน์จากทรัพยากรสาธารณะเพื่อนำมาเป็นสมบัติส่วนตัว (Smith and Thomson, 1991:33-34)

ลักษณะการพึ่งพิงและการใช้ประโยชน์จากป่าธรรมชาติในเขตป่าอนุรักษ์ของรัฐ มีความลำบากมากขึ้นจึงมีการพัฒนาป่าชุมชนขึ้น มีโครงการรณรงค์การปลูกป่าของรัฐทั้งรูปแบบของรัฐจัดการเอง และรูปแบบส่งเสริมให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการปลูกป่าโดยมีค่าตอบแทนชัดเจนให้ ซึ่งรูปแบบการพัฒนาป่าชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้ จะกระจัดกระจายอยู่ในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย เช่น กลุ่มป่าชุมชนบ้านห้วยม่วงและห้วยทองเหนือ เป็นการประสานความร่วมมือระหว่างส่วนราชการและองค์กรท้องถิ่น เสนอโครงการขอใช้ประโยชน์ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติหรือเขตป่าอนุรักษ์ของรัฐ การพัฒนาป่าชุมชนของบ้านวังยาว โดยอาศัยสถาบันศาสนาเป็นแนวทางปฏิบัติ โดยผลักดันให้ชาวบ้านผู้ทำกินอยู่รอบ ๆ พื้นที่ป่าชุมชนไม่เอาเปรียบต่อส่วนรวม การจัดการป่าชุมชนของบ้านนาข้าว โดยองค์กรท้องถิ่นมีการแลกเปลี่ยนสภาพปัญหาระหว่างชุมชนจนเกิดการแบ่งปันพื้นที่สาธารณะประโยชน์ ให้เป็นสมบัติของชุมชนตามกฎหมาย ตลอดจนการจัดการป่าชุมชน โดยการพึ่งพิงการใช้สมุนไพร และของป่าอื่น ๆ ที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิตในชุมชน นอกจากหมู่บ้านเหล่านี้ก็จะปรากฏการจัดการป่าชุมชนของแต่ละหมู่บ้านในลุ่มน้ำห้วยทราย ที่สอดคล้องกับสภาพการดำรงชีวิตในท้องถิ่นลักษณะการจัดการป่าชุมชน อาศัยทั้งกลุ่มองค์กร สถาบัน และความร่วมมือของชาวบ้านในการใช้ประโยชน์ป่าชุมชนจึงปรากฏทั้งในพื้นที่ที่มีกรรมสิทธิ์ และไม่มีกรรมสิทธิ์

ในการจัดการป่าไม้โดยชุมชน จะมีกลุ่มและองค์กรที่เกี่ยวข้องในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย ดังนี้

กลุ่มองค์กรที่เป็นทางการ ได้แก่กลุ่มคณะกรรมการหมู่บ้าน และกลุ่มสภาตำบล ลักษณะการจัดการทรัพยากร เช่น กลุ่มคณะกรรมการหมู่บ้านมีการกำหนดเขตป่าชุมชน โคกทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าวัดป่า ป่าช้า โดยมีผู้นำอาวุโสภายในชุมชนเป็นที่ปรึกษาและร่วมกันดูแลรักษาป่า กลุ่มคณะกรรมการสภาตำบล มีการวางแผนระดับตำบลเพื่อส่งเสริมและผลักดันให้มีการจัดการป่าชุมชนระดับหมู่บ้าน เช่น การร่วมเจรจาต่อรองกับกลุ่มชาวบ้านผู้บุกรุก การเสนอโครงการจัดการป่าชุมชนและการฝึกอบรมหลักสูตรการจัดการทรัพยากร

กลุ่มองค์กรที่ไม่เป็นทางการ ได้แก่กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มผู้ใช้น้ำ ลักษณะการเกิดกลุ่มประเภทนี้เกิดจากการมีความสนใจร่วมกันด้านการวางแผนการผลิตของกลุ่ม เช่น การมีพื้นที่ทำกินอยู่ใกล้เคียงกันและมีปัญหาด้านการผลิตจึงร่วมมือกันก่อสร้างฝายกันน้ำ เช่น ฝายห้วยทราย ฝายต้นนา ฝายท่าช้าง ต่อมาทางราชการก็จัดสรรงบประมาณ

มาบูรณะซ่อมแซมให้ดีขึ้น นอกจากนั้นกลุ่มผู้ใช้น้ำที่เกิดโดยธรรมชาติแล้วยังมีกลุ่มผู้ใช้น้ำที่ส่วนราชการเข้ามาก่อตั้งเพื่อทำหน้าที่ดูแลและจัดสรรทรัพยากรน้ำ เช่น กลุ่มผู้ใช้น้ำด้วยม่วง กลุ่มผู้ใช้น้ำจากทมิ้น กลุ่มผู้ใช้น้ำทรัพย์สินสมบูรณ์และกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายกลาง การพัฒนาแหล่งน้ำริเริ่มจากการสร้างเหมืองฝาย(ฝายดิน) และกำหนดกติกากลุ่มร่วมกัน ส่วนกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าไม้จะเกิดขึ้นจากการส่งเสริมของหน่วยงานภายนอก รวมทั้งการตระหนักในปัญหาของชุมชนที่ต้องพึ่งพิงป่าไม้ในชีวิตประจำวัน เช่น การมีพื้นที่ ป่าช้า ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ วัดป่ามีการผสมผสานระบบความเชื่อ และวัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง แต่ลักษณะการรวมกลุ่มค่อนข้างหละหลวมเมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มผู้ใช้น้ำ ดังนั้นการจัดการทรัพยากรในภาพรวมของชุมชนจึงขึ้นอยู่กับกลุ่มคณะกรรมการหมู่บ้านและสภาตำบล (ดูสภาพป่าชุมชนในลุ่มน้ำประกอบดังตารางที่ 3)

ตารางที่ 3 แสดงพื้นที่ป่าชุมชนในเขตลุ่มน้ำด้วยทราย

บ้าน	พื้นที่สาธารณะ	บ้าน	พื้นที่สาธารณะ
ท่าข้าม	ป่าช้า 24 ไร่ (ใช้ร่วมกัน 3 บ้าน) วัด 18 ไร่ โรงเรียน 16 ไร่	ชำภูทองเหนือ ห้วยม่วง- โนนสะอาด	ป่าชุมชน 17.2 ไร่ ป่าชุมชน 17.2 ไร่ วัด 300 ไร่ (อยู่ในเขตป่าสงวน)
เขินใต้	โนนตาทา 4000 ไร่ (เต็นใหญ่) ใกล้เคียงบ้านปากกล้วย และน่าน้ำช้า	ห้วยซ้อ ห้วยเตย ทรัพย์สินสมบูรณ์	ป่าโคกภูหินกอง 400 ไร่ วัดถ้ำน้ำ 21 ไร่ ป่าช้า 40 ไร่ ใช้ร่วมกัน 3 บ้าน
น่าน้ำช้า	ป่าช้า 28 ไร่ วัด 16.2 ไร่ และ 7.2 ไร่ ใกล้ภูผาม่าน		โรงเรียน 16 ไร่ (อยู่ในเขตป่าสงวน)
วังยาว	ป่าช้า 75 ไร่ ใช้ร่วมกับบ้านวังเจริญ		

4.3. ปัจจัยด้านเศรษฐกิจสังคม

4.3.1 พัฒนาการของชุมชน

ในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย มีประวัติการก่อตั้งชุมชน มาตั้งแต่ ปี พ.ศ.2420² โดยชุมชนแรกที่เข้ามาก่อตั้งทางด้านทิศตะวันออกก่อนไปทางทิศเหนือของลุ่มน้ำ คือ ชุมชนอีโก่ง ต่อมาพัฒนาการมาเป็นบ้านวังยาว ส่วนกลุ่มที่สองมีการก่อตั้งชุมชนทางด้านทิศใต้ของลุ่มน้ำ ได้แก่ชุมชนบ้านเขินใต้ และโนนคอม ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มไทคอนสาร เริ่มก่อตั้งชุมชนมานาน ก่อนปี พ.ศ.2400 แล้วค่อย ๆ ขยายชุมชนมาทางทิศเหนือของลุ่มน้ำ ลักษณะการก่อตั้งชุมชนชาวบ้านจะถือเอาพื้นที่เนิน โกลันแหล่งน้ำ หรือลำห้วยเป็นสถานที่ตั้งหมู่บ้าน ดังจะปรากฏชื่อตั้งหมู่บ้านโดยมีคำที่มีความหมายบ่งบอกถึงแหล่งน้ำแทรกอยู่ เช่น ห้วยม่วงวังยาว ข้ามทองใต้ น่าน้ำข้า เป็นต้น ถ้าพิจารณายุคสมัยของการก่อตั้งชุมชน ในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย โดยถือเอากฎหมายพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ ที่ประกาศใช้ในปี พ.ศ. 2507 เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง จะสามารถแบ่งชุมชนออกเป็น 2 ยุคคือ

ยุคที่ 1 ชุมชนที่ก่อตั้งอยู่ก่อนการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ

ชุมชนที่ก่อตั้งในยุคนี้ เป็นชุมชนที่ดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์จากป่าธรรมชาติมาช้านาน ลักษณะการใช้ที่ดินและการถือครองยังมีความอิสระ สามารถเลือกทำเลที่ตั้งชุมชนได้ตามความพอใจ ชุมชนที่ก่อตั้งอยู่ในช่วงนี้ แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

ชุมชนดั้งเดิม คือ หมู่บ้านเก่าที่ตั้งชุมชนอยู่ก่อนในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย ได้แก่ หมู่บ้านเขิน (ปัจจุบันแบ่งออกเป็นบ้านเขินเหนือ-เขินใต้) โนนคอม สองคอน โดยที่ชุมชนเหล่านี้ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของลุ่มน้ำอยู่ติดกับลำน้ำเขิน หมู่บ้านเหล่านี้ก่อตั้งชุมชนในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์³ โดยชุมชนบ้านเขินมีชาวบ้านอพยพมาจากอำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลกและได้ขยายชุมชนเข้ามาในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์และจังหวัดชัยภูมิ

² ข้อมูลจากคำบอกเล่าของผู้อาวุโสในชุมชน โดยมีบ้านวังยาวเริ่มก่อตั้งชุมชนมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2420 เป็นต้นมา

³ คุรุรายละเอียดในผลการวิจัยของ คุญญ์ อายุวัฒน์ และเยาวนุช แซ่ตั้ง "การตั้งถิ่นฐานและการใช้ประโยชน์จากป่า : กรณีป่าสงวนแห่งชาติ ป่าดงลาน", 2534.

ทอดยาวมาตามลำน้ำเชิญ จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2467 ก็อยู่ในการปกครองของอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ชุมชนดั้งเดิมอีกกลุ่มหนึ่ง คือ ชุมชนอีโก่ง⁴ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของลุ่มน้ำบริเวณห้วยพากมวง ต่อมาได้เกิดภัยธรรมชาติ คือ เกิดโรคระบาด และน้ำท่วม จึงย้ายชุมชนมาก่อตั้งเป็นบ้านวังยาวในปัจจุบัน

ชุมชนชยาย คือ หมู่บ้านที่เกิดจากการขยายครอบครัวของชุมชนดั้งเดิมและอพยพเข้าไปอาศัยอยู่ในเขตลุ่มน้ำ โดยก่อตั้งชุมชนแห่งใหม่ขึ้น ลักษณะการขยายชุมชนส่วนใหญ่เกิดจากการอพยพไปอาศัยอยู่ตามที่ทำกิน การต้อนฝูงสัตว์เข้าไปเลี้ยงในเขตป่าและพบว่ามีความอุดมสมบูรณ์ ตลอดทั้งความแออัดของชุมชนเดิม ทำให้ชาวบ้านต้องอพยพไปตั้งชุมชนแยกต่างหาก หมู่บ้านในกลุ่มนี้ ได้แก่ บ้านปากกล้วย ท่าขาม นาข้าว ชำภูทอง โดยขยายชุมชนมาจากบ้านเขิน และโนนคอม ส่วนหมู่บ้านที่ขยายชุมชนมาจากบ้านวังยาว ได้แก่ บ้านสว่างโนนสูง บ้านน้อยพัฒนา (ปัจจุบันเป็นคุ้มหนึ่งอยู่ในการปกครองของบ้านวังยาว) และหมู่บ้านก่อตั้งใหม่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ

ยุคที่ 2 ชุมชนที่ก่อตั้งหลังจากการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ

ชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นในยุคนี้ ถือว่าเป็นชุมชนใหม่ ที่มีอายุราว 15-20 ปี โดยอพยพครอบครัวมาจากชุมชนชยาย เป็นส่วนใหญ่ รวมทั้งกลุ่มที่เรียกว่า "ไทยครัว"⁵ โดยอพยพมาจากนอกพื้นที่ เช่น อพยพมาจากอำเภอภูเวียง อำเภอน้ำพอง อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น อำเภอนาแก อำเภอเซาวง จังหวัดกาฬสินธุ์ และอำเภอหนองบัวลำภู อำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น หมู่บ้านที่ก่อตั้งชุมชนในช่วงหลังจากการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ได้แก่ บ้านห้วยม่วง โนนสะอาด ทรัพย์สมบูรณ์ ห้วยซ้อ ห้วยเตย ลักษณะการก่อตั้งชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ 2 ประการ คือ 1) การเปลี่ยนแปลงด้านการ

⁴ ชุมชนอีโก่ง เป็นชื่อของชาวบ้านกลุ่มหนึ่ง สันนิษฐานว่าอพยพมาจากทางอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ มีภาษาพูดเป็นไทคอนสารและบรรพบุรุษของชาวอีโก่ง จะอพยพมาตั้งชุมชนอยู่ที่ทิศเหนือลุ่มน้ำห้วยทราย ในปี พ.ศ. 2420

⁵ ไทยครัว หมายถึง กลุ่มชาวบ้านที่อพยพครัวเรือนมาทั้งครอบครัว ตั้งใจจะมาก่อตั้งถิ่นฐานอยู่แห่งใหม่ ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาวบ้านที่อพยพมาจากท้องถื่นนอกพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยทราย

เพาะปลูก ในช่วงหลังจากการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติมีชาวบ้านอพยพมาอาศัยมากขึ้น โดยเฉพาะบริเวณโซนเหนือของลุ่มน้ำ มีชุมชนขนาดใหญ่กระจายอยู่ครอบคลุมพื้นที่ ชาวบ้านมีการปลูก มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ถั่วแดง อ้อย และ ไม้ผล ไม้ยืนต้นชนิดต่าง ๆ

2) การเปลี่ยนแปลงลักษณะการตั้งชุมชนในช่วงก่อนการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ การตั้งชุมชนกระจุกกระจายอยู่ทั่วไปและเป็นชุมชนขนาดเล็ก ต่อมาในช่วงหลังจากการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ชาวบ้านมีการบุกรุกพื้นที่และอพยพชุมชนเข้าไปตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ทำให้หมู่บ้านตั้งใหม่มีขนาดใหญ่ ต่อมาก็แบ่งชุมชนออกเป็นหมู่บ้านย่อยๆ เช่น ชุมชนห้วยม่วงแยกเป็นบ้านห้วยม่วง หมู่ 3 และบ้านโนนสะอาด หมู่ 4

จากพัฒนาการก่อตั้งชุมชนในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายในภาพรวม พบว่ามีรูปแบบการตั้งชุมชน เรียงรายเป็นแนวเส้นทางคมนาคมจากพัฒนาการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายตั้งแต่อดีตถึงปี พ.ศ.2536 ได้ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงด้านครัวเรือนและจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น โดยมีจำนวนครัวเรือน 2,549 ครัวเรือน และมีจำนวนประชากร 12,102 คน

4.3.2 ระบบการผลิตของชุมชน

ระบบการผลิตของชุมชนที่ก่อตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายสามารถจำแนกได้เป็น 3 ส่วน ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันและกัน คือ ระบบการปลูกพืช ระบบการเลี้ยงสัตว์ และระบบการผลิตนอกภาคการเกษตร รายละเอียดแต่ละส่วนคือ

4.3.2.1 ระบบการปลูกพืช ในช่วงก่อนปี พ.ศ.2500 หมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายอยู่ในการปกครองของอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น ต่อมาในปี พ.ศ.2506 อำเภอชุมแพ มีการก่อตั้งเป็นทางการ ชาวบ้านมีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ คือ ปอ ฝ้าย พริก ยาสูบ และงา โดยที่การปลูกปอแก้ว และปอหินเมืองเป็นที่นิยมค่อนข้างมาก มีการกู้ยืมเงินพ่อค้าในตลาดมาลงทุน แล้วนำผลผลิตมาขายให้และหักเงินภายหลัง จนเรียกว่า "เงินปอเขียว"^๑ พื้นที่ปลูกปอจะเป็นที่ดินและเป็นพื้นที่ป่าเปิดใหม่ หลังจากชาวบ้านปลูกปอ

^๑ "เงินปอเขียว" เป็นคำที่ใช้กล่าวในลักษณะเดียวกันกับ "การตกเขียวข้าว" หมายถึง การที่ชาวบ้านจะหยิบยืมเงินทุนและปัจจัยการผลิตต่าง ๆ จากพ่อค้า ต่อมาเมื่อได้รับผลผลิตแล้ว จึงนำไปขายชำระหนี้ภายหลัง

ได้ 7-8 ปี เริ่มประสบปัญหาโรคและเชื้อแบคทีเรีย ราคาตกต่ำ รวมทั้งมีพืชชนิดอื่นเข้ามาทดแทนก็เลิกความสนใจปลูกปอ ในปี พ.ศ.2510 ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากอำเภอภูเวียงได้นำมันสำปะหลังมาทดลองปลูกใกล้เขตภูเขาค้ออำเภอภูผาม่านปรากฏว่ามันสำปะหลังเจริญเติบโตได้ดีได้ผลผลิตมาก บางคนนำมาปลูกแทนพื้นที่ปลูกปอ และมีการบุกเบิกพื้นที่แห่งใหม่ในเขตป่าเพื่อปลูกมันสำปะหลังเพิ่มมากขึ้นจนมีคำกล่าวว่า "ปอมาป่าแตก มันมาป่าแน่น" หมายถึงการนำพืชเศรษฐกิจสองประเภทนี้เข้ามาปลูก ก่อให้เกิดการหักร้างทางพงชยายพื้นที่ทำกินลึกเข้าไปในเขตป่า จนทำให้สภาพป่าถูกทำลายจนโล่งเตียนและในช่วงเวลาเดียวกันนี้ระหว่างปี พ.ศ.2508-2512 ชาวบ้านได้นำข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เข้ามาปลูกในพื้นที่พร้อม ๆ กับการปลูกมันสำปะหลัง ชาวบ้านบางคนนำข้าวโพดมาปลูกเป็นพืชแซมในพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังพื้นที่ปลูกส่วนใหญ่อยู่ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือของลุ่มน้ำ บริเวณหมู่บ้านวังยาว และหมู่บ้านในเขตตำบลห้วยม่วงทั้งหมด ราคาข้าวโพดในระยษนั้นกิโลกรัมละ 2-2.50 บาท ในขณะที่มันสำปะหลังราคากิโลกรัมละ 0.50-0.70 บาท ทำให้ชาวบ้านสนใจปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เพิ่มมากขึ้น ถึงกับมีการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ⁷ เข้าไปปลูกในเขตป่าหวงห้ามของรัฐ ปี พ.ศ.2525-2530 เจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอชุมแพ และอำเภอภูผาม่าน ได้นำพืชตระกูลถั่ว เข้ามาส่งเสริม เช่น ถั่วเขียว ถั่วแดง และถั่วเหลืองฤดูแล้งหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวในพื้นที่ใกล้ลำห้วย พบว่าถั่วเหลืองจะให้ผลผลิตต่อไร่สูง น้ำหนักดี ราคากิโลกรัมละ 7-8 บาท จะมีกำไรมากกว่าการปลูกพืชตระกูลถั่วชนิดอื่น ทำให้ชาวบ้านให้ความสนใจมากเป็นที่นิยมมาถึงปัจจุบัน ปี พ.ศ.2531-2533 มีพ่อค้าเอกชนเข้ามาก่อตั้งโรงงานผลิตอาหารกระป๋อง ในอำเภอชุมแพโดยผลิตจากวัตถุดิบจำพวก ชিং ข่า พริกแห้ง พริกขี้หนู และอื่น ๆ และเน้นการส่งเสริมการเพาะเห็ดฟาง การส่งเสริมดังกล่าวได้ขยายพื้นที่เข้าไปในลุ่มน้ำห้วยทราย หมู่บ้านที่เพาะเห็ดฟางมาก ได้แก่ ปากกล้วย และท่าขาม ต่อมา ปี พ.ศ.2536 โรงงานได้ปิดกิจการชั่วคราวหนึ่ง ทำให้การเพาะเห็ดฟางของชาวบ้านมีเพียงการใช้บริโภคในครัวเรือนเท่านั้น และในระยษนี้มีพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอีกชนิดหนึ่งคือ "อ้อย" โดยได้รับการสนับสนุนจากโรงงานน้ำตาลภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ พื้นที่ปลูกอ้อย

⁷ พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย เรียกว่า "ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงลาน" เริ่มประกาศเขตในปี พ.ศ.2508 และประกาศเพิ่มเติมในปี พ.ศ.2515

จะกระจายอยู่ทางตอนเหนือของลุ่มน้ำในท้องที่บ้านวังยาว และหมู่บ้านในเขตตำบลห้วยม่วง อำเภอกงหรา มีการปลูกอ้อยมีการเพิ่มสวัสดิการต่างๆ เช่น เงินทุน พันธุ์อ้อย การจัดการ และระบบโคเวต้า^๑ ให้แก่ชาวบ้านอย่างคล่องตัวทำให้น้ำที่ตอนและน้ำที่ป่าเปิดใหม่ในลุ่มน้ำ ถูกนำมาปลูกอ้อยค่อนข้างมาก นอกจากนี้ ยังพบว่าชาวบ้านมีการปลูกไม้ผลยืนต้นจำพวก มะขามหวาน (เป็นไม้ผลที่ปลูกมากที่สุด) มะม่วง ชุนน น้อยหน่า ฝรั่ง ลำไย ไม้ตง ยางพารา เป็นต้น ส่วนใหญ่จะได้รับการสนับสนุนพันธุ์จากส่วนราชการ มีการปลูกพืชผัก ต่าง ๆ เช่น แตงร้าน (ปลูกมากที่บ้านวังยาว) พริก หอม กะหล่ำปลี ฯลฯ (ดังตารางที่ 4)

ตารางที่ 4 สรุปวิวัฒนาการระบบการปลูกพืชในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย

ปี พ.ศ.	ระบบการปลูกพืชและการเปลี่ยนแปลง
2506	ชาวบ้านมีการปลูกข้าวไร่ ข้าวนาดำ พันธุ์พื้นเมือง เช่น ข้าวตอก ข้าวขี้ตม ข้าวป่องแก้ว ข้าวหม่า ข้าวอีตอด และมีพืชไร่พืชสวน จำพวก ปอ ฝ้าย พริก ยาสูบ และงา
2510	ชาวบ้านนิยมปลูกปอเพิ่มมากขึ้น มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าแห่งใหม่บริเวณ พื้นที่ตอน มีชาวบ้านอพยพมาจาก อ.ภูเวียง นำมันสำปะหลังมาปลูก
2512-15	มีการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ค่อนข้างมาก โดยจะปลูกแทนปอ และ บางส่วนมีการบุกเบิกป่าแห่งใหม่บริเวณ โชนเหนือของลุ่มน้ำ
2520-25	เริ่มนำถั่วแดงเข้ามาปลูก โดยจะปลูกเป็นพืชแซมในไร่ข้าวโพด-เลี้ยงสัตว์ บางครอบครัวทดลองปลูกถั่วเขียวใกล้ลำห้วย นิยมปลูก ในฤดูแล้ง และบ้านวังยาว ต.นาหนองทุ่ม อ.ชุมแพ ได้นำแตงร้าน มาปลูกหลายครอบครัว ชาวบ้านสนใจค่อนข้างมาก และมีการปลูก

^๑ ระบบโคเวต้า เป็นระบบที่ทางโรงงานน้ำตาลกำหนดขึ้นสำหรับชาวบ้านผู้เข้าร่วม ซึ่ง 1 โคเวต้า = อ้อยสด 1,000 ตัน รวมทั้งขั้นตอนในการติดต่อบริษัทงานกับโรงงาน ตูรายละเอียดยังเพิ่มเติมใน "พืชเศรษฐกิจ-อ้อย" ของสมาลี รัตนปัญญาและคณะ, 2532.

ตารางที่ 4 สรุปวิวัฒนาการระบบการปลูกพืชในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย (ต่อ)

ปี พ.ศ.	ระบบการปลูกพืชและการเปลี่ยนแปลง
2528-29	ผักในฤดูแล้ง ตามบ้านปากกล้วย เขินใต้ และบ้านสว่างโนนสูง กลุ่มไทเลยอพยพมาจาก จ.เลย ได้มาเช่าพื้นที่ของชาวบ้านวังยาว เพื่อปลูกถั่วเหลืองในฤดูแล้ง ได้ผลผลิตดีมาก ทำให้ชาวบ้านขยายพื้นที่ปลูกตามถิ่นอาศัยของตนเอง
2530-31	บริษัทผลิตอาหารกระป๋องในเขตอำเภอชุมแพ เข้ามาส่งเสริมการเพาะเห็ดฟาง โดยใช้กากถั่วเขียว และมีอุปกรณ์การผลิตจากโรงงาน ทำให้หมู่บ้านบริเวณโชนล่างของลุ่มน้ำสนใจปลูกหลายหมู่บ้าน เช่น บ้านท่าขาม เขินใต้ และปากกล้วย มีโรงงานน้ำตาลอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ ส่งเสริมการปลูกอ้อยได้แก่ บ้านวังยาว และหมู่บ้านในเขตตำบลห้วยม่วงอำเภอกุฉินารายณ์
2535	บริษัทเอกชนจากต่างจังหวัด เช่น จังหวัดเลย และจังหวัดหนองคาย เข้ามาส่งเสริมปลูกพืชผลิตเมล็ดพันธุ์ที่บ้านวังยาว อ.ชุมแพ และใกล้เคียง เช่น มะเขือเทศ ทานตะวัน กระเจี๊ยบ ข้าวโพดฝักอ่อน
2536-37	มีโครงการส่งเสริมการปลูกไม้ผล ไม้ยืนต้นจากสำนักงานเกษตรอำเภอ เข้ามาดำเนินงานในพื้นที่ ชาวบ้านได้ปลูกมะขามหวาน มะม่วง และยางพารา เน้นมากขึ้น

4.3.2.2 ระบบการเลี้ยงสัตว์ กิจกรรมการเลี้ยงสัตว์ในลุ่มน้ำห้วยทรายที่สำคัญคือ การเลี้ยงโค กระบือ สุกรและการเลี้ยงปลานั้นคือ 1) การเลี้ยงโคเป็นกิจกรรมที่ชาวบ้านนิยมค่อนข้างมาก ชนิดโคที่เลี้ยงคือโคพันธุ์เนื้อในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายมีโคมากถึง 1,569 ตัว (บันทึกสนามเล่ม 2, 2537) หมู่บ้านที่เลี้ยงโคมากเรียงตามลำดับ คือ บ้านวังยาว-บ้านสว่างโนนสูง-บ้านนาข้าว-บ้านห้วยซ้อ ในฤดูหนาวต่อเนื่องกับฤดูร้อนจะปล่อยตามทุ่งนาเป็นส่วนใหญ่ แต่ในฤดูฝนจะมีปัญหาสถานที่เลี้ยงค่อนข้างมาก โดยเฉพาะการคั่น

โคไปเลี้ยงเป็นฝูง ต้องนำโคไปเลี้ยงในเขตป่าอุทยานแห่งชาติ^๑ พื้นที่เลี้ยงโคจะมีชื่อเรียก
ท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น ช้างโก้ ช้างลิ่ง ช้างกทาด ช้างกหมื่น ดงมะไฟ โคภูดิน ส่องบักตอ
(คุณภาพที่ 8) ส่วนใหญ่จะต้อนโคไปเลี้ยงในเดือนมิถุนายน-ตุลาคมทุกปี มีการทำ "ปราง"
หรือคอกโคชั่วคราวในเขตป่าอนุรักษ์ หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว จึงต้อนฝูงโคกลับลง
มา 2) การเลี้ยงกระบือเป็นสัตว์เลี้ยงที่มีมากรองจากโค ในอดีตกระบือเป็นสัตว์ที่มีความ
สำคัญต่อระบบการผลิตของชาวบ้าน เช่น ใช้ไถนา มูลสัตว์ใช้ทำปุ๋ย ต่อมาเมื่อรถไถนาเดินตาม
และรถไถใหญ่เข้ามาแทน ทำให้มีความสะดวกสบายมากขึ้นชาวบ้านจึงหันมาสนใจการใช้
เทคโนโลยีแทนแรงงานสัตว์ทำให้ปริมาณกระบือลดลง ปัจจุบันลุ่มน้ำห้วยทรายมีกระบือเพียง
800 กว่าตัว (บันทึกสนาม เล่ม 2, 2537) จุดประสงค์การเลี้ยงกระบือยังคงเป็นการใช้
แรงงานอยู่เช่นเคย รองลงมาคือ ขายเพราะบางครั้งรอบครัวยังมีฐานะยากจน การใช้แรง
งานสัตว์ในการผลิต เช่นการไถพรวนหรือยกร่องในแปลงพืชกระบือเป็นสัตว์ที่เลี้ยงง่ายกว่า
จึงทำให้มีบทบาทในการเลี้ยงค่อนข้างน้อย 3) การเลี้ยงสุกร หมู่บ้านที่เลี้ยงสุกรมากได้แก่
บ้านวังยาว ปากกล้วย สว่างโนนสูง และเขินใต้ พบว่ามีสุกรในลุ่มน้ำ จำนวนกว่า 400 ตัว
หมู่บ้านที่นิยมเลี้ยงสุกรจะมีการผลิตข้าวค่อนข้างมาก มีโรงสีข้าวหลายแห่งในหมู่บ้าน ถึงแม้
สุกรจะเลี้ยงง่ายโตเร็ว แต่ปัญหาการลงทุนก็ค่อนข้างสูง บางหมู่บ้านเคยส่งเสริมเลี้ยงสุกร
แต่ก็ล้มเหลว เช่น บ้านชำภูทองเหนือ ได้รับทุนจาก UNICEF ซื้อสุกรมาเลี้ยง ต่อมาก็ขาด
ทุนจนเลิกเลี้ยงกิจการ 4) การเลี้ยงปลา ส่วนมากจะเลี้ยงในฤดูฝนเพราะเป็นช่วงที่มีน้ำ
ตลอดฤดูกาล โดยชาวบ้านจะขุดบ่อปลาและนำปลามาปล่อยในสระ เช่น ปลานิล ปลาไน
ปลายี่สิบ และปลาดุก มีการเลี้ยงกระจ่ายอยู่ทั่วทั้งลุ่มน้ำ พื้นที่ที่เลี้ยงปลามากคือ บริเวณ
โชนล่างของลุ่มน้ำในท้องที่บ้านปากกล้วย เขินใต้ และ ท่าขาม บริเวณโชนเหนือคือ บ้าน
วังยาว เพราะหมู่บ้านเหล่านี้มีแหล่งน้ำตลอดทั้งปี และอยู่ใกล้ที่ราบลุ่มบริเวณลำห้วย

^๑ ป่าสงวนแห่งชาติป่าดงลาน ได้รับการประกาศให้พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นเขตอุทยานแห่งชาติ
ภูผาม่าน ในปี พ.ศ. 2534 ซึ่งครอบคลุมท้องที่อำเภอภูผาม่าน อำเภอชุมแพ จังหวัด
ขอนแก่น และอำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย

4.3.2.3 ระบบการผลิตนอกภาคเกษตร กิจกรรมการผลิตนอกภาคการเกษตรได้แก่ 1) การเก็บหาหน่อไม้ ได้กระทำมานานกว่า 20 ปี เพราะชาวบ้านตั้งชุมชนอยู่ติดกับเขตป่าธรรมชาติ สภาพป่าจะมีต้นไม้ชนิดต่าง ๆ ค่อนข้างหนาแน่น ลักษณะการเก็บหาหน่อไม้ นิยมเก็บในช่วงฤดูฝนระหว่างเดือนสิงหาคมตุลาคมของทุกปี การเก็บหาหน่อไม้ระยะแรกชาวบ้านจะนำมาบริโภค ทำหน่อไม้ปิ้งขายในชุมชน ต่อมาในปี พ.ศ.2528-2530 มีบุคคลภายนอก เช่น พ่อค้าท้องถิ่นเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ จากการรับซื้อหน่อไม้ราคาถูกนำไปจำหน่ายต่ออีกทอดหนึ่ง 2) การทำกระดังงะเริ่มมีมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2475 โดยหมู่บ้านปากกล้วยเป็นกลุ่มผู้ริเริ่มจะใช้ไม้ไผ่ขางและไม้เข็ม ทาได้จากภูเขาในเขตอุทยานแห่งชาติ ปัจจุบันมีชาวบ้านสานกระดังงะที่บ้านปากกล้วย 142 ครัวเรือน กลุ่มชาวบ้านผู้สานกระดังงะส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ไม่มีที่ทำกินและเป็นกลุ่มไทคอนสาร ด้านการตลาดจะมีพ่อค้าต่างถิ่นมาติดต่อรับซื้อใบละ 15 บาท แล้วนำไปจำหน่ายต่อใบละ 25-30 บาท ที่จังหวัดต่าง ๆ 3) การเจียรไนพลอย ใน ปี พ.ศ.2533-2534 ชาวบ้านในเขตตำบลห้วยม่วง เช่น บ้านโนนสะอาด บ้านห้วยม่วงได้เดินทางไปเรียนรู้ระบบการเจียรไนพลอยที่ตลาดหนองแก อำเภอนางรองบุรีรัมย์ เพื่อเจียรไนพลอยส่งให้ตลาดสาขาอีกทอดหนึ่ง มีรายได้เดือนละ 2,000-3,000 บาท 4) การทำกรอบพระ มีอยู่ที่บ้านชำภูทองใต้ โดยมีเขาชวน 2-3 คนเดินทางไปเป็นลูกจ้างร้านทำกรอบพระที่กรุงเทพฯ เมื่อมีความรู้ความสามารถแล้วกลับมาประกอบกิจการที่บ้าน จะเดินทางไปรับส่งกรอบพระที่กรุงเทพฯ เป็นประจำ มีรายได้เดือนละ 4,000-5,000 บาท 5) การทำหอยกาบประดับ กิจกรรมหอยกาบประดับเป็นการนำเอาเปลือกหอยกาบทะเลมาดัดเป็นชิ้นๆ เจียรไนให้แวววาว แล้วนำไปสลักบนแผ่นไม้ขอมหน้าต่าง ประตู บานพับ นาฬิกา ฯลฯ โดยมีตัวแทนจากกรุงเทพฯ นำมาส่งให้หมู่บ้านที่มีกิจกรรมดังกล่าวคือ บ้านห้วยม่วง มีอยู่ 2 ครัวเรือน ซึ่งเคยเดินทางไปทำงานที่กรุงเทพฯ ต่อมาต้องการมาดำเนินกิจการที่บ้านของตน มีรายได้เฉลี่ยเดือนละ 8,000-10,000 บาท นอกจากนี้ยังมีอาชีพเสริมอื่น ๆ ที่กระจายอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ แต่จะกระทำไม่ต่อเนื่อง เช่น การสานกระดังงะที่บ้านชำภูทองใต้ การทอผ้าฝ้ายของกลุ่มสตรีบ้านห้วยม่วง การทำมะตูมผงของบ้านห้วยฮ้อ การเก็บหาสาสมุนไพรรอบบ้านสว่างโนนสูง

4.3.2.4 ระบบการถือครองที่ดินและกรรมสิทธิ์ ลักษณะการถือครองที่ดินของชาวบ้านส่วนใหญ่ในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายจะมีกรรมสิทธิ์ นส.3ก ได้แก่พื้นที่นอกเขตป่าสงวนแห่งชาติบริเวณโชนล่างของลุ่มน้ำ เช่น บ้านสว่างโนนสูง นาน้ำซ้ำ ชำภูทองใต้(บางส่วน) วังยาว (บางส่วน) วังเจริญ ปากกล้วย ท่าขามและเขินใต้ และมี ภท.5,6 จะกระจายอยู่บริเวณพื้นที่ใกล้เขตป่าสงวนแห่งชาติและชาวบ้านต้องเสียภาษี ให้แก่ราชการทุกปี เช่น หมู่บ้านใกล้เคียงเขตตำบลห้วยม่วง วังยาว(บางส่วน) ชำภูทองใต้(บางส่วน)สำหรับหมู่บ้านที่อยู่ในเขตตำบลห้วยม่วงส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ และไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ทำกิน ในปี พ.ศ.2537 โครงการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ได้เข้ามาดำเนินการสำรวจจริงวัดที่ดินเพื่อออกเอกสารสิทธิ์ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ โดยชาวบ้านจะมีที่ดินครอบครองได้สูงสุดไม่เกิน 50 ไร่/ครอบครัว กล่าวโดยสรุปการถือครองที่ดินและกรรมสิทธิ์ในภาพรวมของลุ่มน้ำห้วยทราย พบว่าหมู่บ้านบริเวณโชนล่างของลุ่มน้ำ ได้แก่หมู่บ้านเขินใต้ ท่าขาม ปากกล้วย นาน้ำซ้ำ และสว่างโนนสูงจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่มั่นคงส่วนใหญ่เป็นกลุ่มไทคอนสารเพราะอพยพมาอาศัยอยู่ก่อนและสภาพพื้นที่เป็นที่นา บางครอบครัวมีที่ดิน 2-3 แปลง โดยจะมีที่ไร้อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ หรือในพื้นที่หมู่บ้านบริเวณโชนเหนือใกล้เคียงเขตภูเขา สำหรับกลุ่มที่อพยพมาอาศัยอยู่ใหม่ คือ กลุ่มไทลาว จะมีกรรมสิทธิ์มั่นคงในที่ดินน้อยกว่า กระจัดกระจายอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ และมีความหนาแน่นบริเวณโชนเหนือของลุ่มน้ำ ส่วนมากมีที่ทำกินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ และเป็นพื้นที่ทำไร่

4.3.2.5 แหล่งเงินทุนเพื่อการผลิต ชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายจำนวน 80 เปอร์เซ็นต์ของครัวเรือนทั้งหมดนิยมใช้บริการแหล่งเงินทุนด้านการเกษตรจาก ธกส. ลักษณะการกู้ยืม คือ ประการแรก เป็นการค้าประกันภายในกลุ่ม โดยกลุ่มสมาชิก ธกส. กลุ่มหนึ่ง ๆ จะมีจำนวน 5-7 คน และตั้งตัวแทนเป็นหัวหน้ากลุ่มหนึ่งคน บุคคลใดจะกู้ยืมเงิน ธกส. หัวหน้ากลุ่มและสมาชิก 4-5 คน ต้องเป็นผู้ค้าประกันและรับรองเพื่อให้กู้ยืมเงินมาลงทุนในกิจการด้านเกษตรกรรม ลักษณะสำคัญของการเข้าเป็นสมาชิก ธกส. จะต้องเสียค่าบำรุงเงินกองทุนพัฒนากิจศนทุก ๆ ปี รวมทั้งวัสดุอุปกรณ์ด้านการเกษตรต่าง ๆ เช่น ปุ๋ยเคมี ประการที่สอง คือการใช้เอกสารสิทธิ์จำนองกับ ธกส. และสอบสวนสิทธิ์เฉพาะกรณี สำหรับอัตราดอกเบี้ยที่ชาวบ้านกู้เงินจาก ธกส. ประมาณร้อยละ 11-12 บาท/ปี แต่ถ้าราชการมีโครงการพิเศษเพื่อส่งเสริมการเกษตร เช่น "โครงการสนับสนุนแผน

การผลิตของเกษตรกร (ผก.)” ก็จะมีส่วนลดอัตราดอกเบี้ยที่เกษตรกรกู้เงินผ่าน ธกส. เช่น ร้อยละ 5 บาท/ปี หรือร้อยละ 8 บาท/ปี แล้วแต่เงื่อนไขของโครงการที่ให้การสนับสนุน และความต้องการของชาวบ้าน นอกจาก ธกส. แล้ว ชาวบ้านบางคนก็เป็นสมาชิกของสหกรณ์อำเภอ มีการใช้บริการวัสดุอุปกรณ์ด้านการเกษตรและกู้เงินในอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 12 บาท/ปี พ่อค้าหรือนายทุนท้องถิ่นให้กู้ร้อยละ 5-10 บาท/เดือน การใช้เงินทุนส่วนมากชาวบ้านนำมาใช้บริหารในกิจการการเกษตร เช่นซื้อรถไถนาเดินตาม ขุดบ่อ ซื้อเมล็ดพันธุ์/ต้นพันธุ์ ปุ๋ย ยาเคมี จ้างแรงงาน เจาะ บาดาล ฯลฯ ในรอบปีหนึ่งอัตราการใช้ดอกเบี้ยให้แก่แหล่งทุนบางหมู่บ้านยังขาดความสม่ำเสมอทำให้สร้างภาระปัญหาหนี้สินเพิ่มขึ้น

4.3.3 ความสัมพันธ์ทางสังคม

ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย ถ้ามองในภาพรวมของลุ่มน้ำจะมีประเด็นสำคัญ 3 ประการ คือ ลักษณะของชาติพันธุ์และระบบเครือญาติ โครงสร้างผู้นำชุมชน และระบบการปกครอง รายละเอียดแต่ละประการ คือ

4.3.3.1 ลักษณะของชาติพันธุ์และระบบเครือญาติ บรรพบุรุษที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายมีอยู่ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มไทคอนสาร อพยพมาจากอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ และอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์, กลุ่มลาวนั้นเมืองอพยพมาจากจังหวัดขอนแก่น จังหวัดอุดรธานี จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดกาฬสินธุ์ จังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดมหาสารคาม ต่อมาก็มีกลุ่มไทเลย อพยพมาจากจังหวัดเลย เข้ามาตั้งถิ่นฐานร่วมอยู่ด้วย กลุ่มแรกคือไทคอนสารจะเข้ามาก่อตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณโชนล่างของลุ่มน้ำส่วนใหญ่อาศัยอยู่ที่บ้านเขินใต้ ปากกล้วย นาน้ำชาและบ้านวังเจริญ กลุ่มที่สอง คือ ลาวนั้นเมืองจะอพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณโชนเหนือของลุ่มน้ำคือ หมู่บ้านในเขตตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน และกระจัดกระจายอยู่บางหมู่บ้าน ต่อมากลุ่มไทคอนสารก็มีการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมกับไทลาว จนกลายเป็นลาวนั้นเมือง

ส่วนระบบเครือญาติพบว่า กลุ่มไทคอนสารจะมีญาติพี่น้องกระจัดกระจายไปอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ และมีการติดต่อกันภายในหมู่บ้านที่อพยพไปตั้งชุมชนอยู่ใหม่ เช่น บ้านน่าน้ำชา อพยพมาจากบ้านโนนคอม และภายในบ้านน่าน้ำชาจะมีกลุ่มตระกูลสำคัญของชาวคอนสาร เช่น ตระกูลลิ้ม เป็นญาติกับตระกูลอาจทองและตระกูลบิดา เมื่อรวม 3 ตระกูลนี้ จะมีครอบครัวชาวคอนสารประมาณ 50 ครอบครัว สำหรับกลุ่มไทลาว พบว่า

ระบบเครือญาติยังไม่มีค่านิยมแน่นอน เพราะเป็นการอพยพมาตั้งชุมชนอยู่ใหม่ และมาจากหลายท้องถิ่น แต่หมู่บ้านที่เป็นชุมชนดั้งเดิม จะมีระบบเครือญาติของไทลาวของกลุ่มชาวบ้านที่ตั้งชุมชนอยู่ก่อน เช่น ตระกูลโพธิ์นั้ง บ้านวังยาว, ตระกูลสารเงิน บ้านปากกล้วย เป็นต้น ลักษณะสำคัญของชาติพันธุ์และระบบเครือญาติ ชาวบ้านกลุ่มไทคอนสารจะมีระบบเครือญาติและการติดต่อในกลุ่มค่อนข้างแน่นแฟ้น และยึดถือระเบียบประเพณีดั้งเดิมอย่างเหนียวแน่น เช่น ประเพณีบุญตรุษไทย สารทไทย ในขณะเดียวกันก็มีการปรับตัวตามวัฒนธรรมประเพณีของกลุ่มไทลาวไปด้วย

4.3.3.2 โครงสร้างผู้นำชุมชน ผู้นำชุมชนในเขตลุ่มน้ำห้วยทรายแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ ผู้นำที่เป็นทางการ ได้แก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ประจำตำบล ผู้ทรงคุณวุฒิ ผสส. อสม. เพราะได้รับการแต่งตั้งจากทางอำเภอและกลุ่มที่สองคือ ผู้นำไม่เป็นทางการ ได้แก่ ผู้อาวุโส เจ้า มีคทาขี้หวัด หมอสูชัญ หมอเป่าน้ำมนต์ หมอยาสมุนไพร ประธานกลุ่มเหมืองฝาย เป็นต้น

ผู้นำที่เป็นทางการ ลุ่มน้ำห้วยทรายประกอบด้วยพื้นที่ 4 ตำบล 16 หมู่บ้าน จึงมีผู้นำหมู่บ้านที่เป็นทางการ (กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน) จำนวน 16 คน นั่นคือหมู่บ้านที่กำนันปกครองอยู่ไม่จำเป็นต้องมีผู้ใหญ่บ้าน ลักษณะการปกครองของผู้นำเหล่านี้ถือว่าเป็นเจ้าพนักงานของรัฐจึงปฏิบัติงานสนองตามคำสั่งของทางราชการ และมีองค์กรสำคัญในการทำงานร่วมกันคือ สภาตำบลและกรรมการหมู่บ้าน มีการประสานงานกับหน่วยงานราชการในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง

ผู้นำไม่เป็นทางการ ส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านผู้อาวุโสหรือมีความรู้ประสบการณ์เฉพาะด้าน มีภูมิปัญญาและความสามารถที่สั่งสมมาเป็นเวลานาน มักจะเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและสถาบันในชุมชน เช่น ด้านศาสนา ความเชื่อ นิธิกรรม และด้านการศึกษา เป็นที่เคารพของชาวบ้านในฐานะที่ปรึกษาขององค์กรต่าง ๆ ภายในชุมชน

4.3.3.3 ระบบการปกครอง ในช่วงก่อนปี พ.ศ.2485 ท้องที่อำเภอภูเวียง มีอาณาเขตปกครองครอบคลุมถึงตำบลชุมแพ(ปัจจุบันคืออำเภอชุมแพ)ตำบลโนนคอม ตำบลภูผาม่านและตำบลโนนทัน ต่อมาในปี พ.ศ.2506ได้มีประกาศราชกิจจานุเบกษา ฉบับที่ 132 ลงวันที่ 1 กรกฎาคม ตั้งให้ตำบลชุมแพและอาณาเขตใกล้เคียงเป็นอำเภอชุมแพ ปีพ.ศ.2527 ตำบลภูผาม่านแยกออกมาตั้งเป็นกิ่งอำเภอ ปีพ.ศ.2537ก็ประกาศเป็นอำเภอ

ภูผาม่านอย่างเป็นทางการ จึงทำให้หมู่บ้านบางส่วนในเขตการปกครองของ อำเภอชุมแพ แยกมาอยู่ในเขตอำเภอภูผาม่าน ดังนั้นระบบการปกครองในเขตลุ่มน้ำห้วยทราย จึงอยู่ใน อาณาเขตท้องที่ของสองอำเภอ คือ อำเภอชุมแพและอำเภอภูผาม่าน ลักษณะเด่นของระบบ การปกครอง พบว่าพื้นฐานเดิมของชาวบ้านเขตลุ่มน้ำห้วยทราย กลุ่มที่อพยพมาก่อตั้งชุมชน คือไทคอนสาร มีระบบการปกครองที่อยู่ภายใต้เขตจังหวัดชัยภูมิ ต่อมาเมื่อมีการขยายชุมชน เพิ่มขึ้น เขตการปกครองอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดขอนแก่นในระยะแรกของการก่อตั้งชุมชน พบว่า ผู้นำหมู่บ้านจะเป็นไทคอนสาร เช่น บ้านปากกล้วย นาน้ำซ้ำ สว่างโนนสูง ต่อมาเมื่อ มีกลุ่มไทลาวเข้ามาอาศัยอยู่มาก ทำให้ตำแหน่งผู้นำชุมชนกลายเป็นกลุ่มไทลาวถึงปัจจุบัน